

Pričajte to svojoj djeci...

STÉPHANE BRUCHFELD – PAUL A. LEVINE

O Holokaustu
u Europi 1933.-1945.

Treće revidirano i prošireno englesko izdanje

The Living History Forum

www.levandehistoria.se

Godine 1997. bivši švedski premijer Göran Persson inicirao je pokretanje opsežne kampanje edukacije o Holokaustu, nazvanu Living History (Oživljena povijest). Cilj kampanje bio je pružiti činjenice i informacije te potaknuti raspravu o suosjećanju, demokraciji i jednakosti svih ljudi. Knjiga *Pričajte to svojoj djeci...* rezultat je tog projekta te je primarno bila namijenjena isključivo odrasloj publici.

Godine 1999. švedska je vlada osnovala komisiju čiji je cilj bio istražiti mogućnosti pretvaranja projekta Living History u trajnu organizaciju. Godine 2001. švedski je parlament donio odluku o osnivanju nove nacionalne organizacije, The Living History Forum, formalno utemeljene 2003. godine.

Osnovna zadaća organizacije The Living History Forum jest istraživanje problematike tolerancije, demokracije i ljudskih prava, pri čemu su Holokaust i drugi zločini protiv čovječnosti polazna točka u istraživanjima.

Ovaj opsežan i zahtjevan zadatak naša je misija. Prošlost i sadašnjost stalno su prisutni u svemu što radimo. U stalnim kontaktima s nastavnicima i drugim stručnjacima za obrazovanje razvijamo metode i tehnike za komunikaciju s našom ciljanom publikom: mladima.

Za izdavača
Damir Agičić

Naslov izvornika
Tell Ye Your Children. A book about the Holocaust in Europe 1933-1945

Autorska prava © Stéphane Bruchfeld i Paul A. Levine; za dio o Holokaustu u NDH Snježana Koren i Loranda Miletić; Dora Kosorčić za hrvatski prijevod izvornika; Srednja Europa d.o.o.

Urednik knjige
prof. dr. sc. Damir Agičić

Izvršna urednica
Dora Kosorčić, mag. hist.

Recenzenti hrvatskoga prijevoda i dijela knjige o Holokaustu u NDH
doc. dr. sc. Goran Hutinec
doc. dr. sc. Naida Michal Brandl

ISBN: 978-953-7963-70-5

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000983157.

Grafički dizajn trećeg revidiranog engleskog izdanja u nakladi The Living History Forum, prema kojem je urađen prijelom hrvatskoga izdanja: Magnus Wigg /Direktör Wigg

Grafički urednik
Krešimir Krnic

Priprema za tisak
Tvrtko Molnar, Banian Itc.

Tiskano u Tiskari Zelina u travnju 2018. godine

STÉPHANE BRUCHFELD – PAUL A. LEVINE

Pričajte to svojoj djeci...

O Holokaustu u Europi 1933.-1945.

Prevela **Dora Kosorčić**

srednja europa

Zagreb 2018.

Naslov knjige preuzet je iz Knjige o Joelu 1:2-3

Čujte ovo, starješine!
Slušajte, svi stanovnici zemlje!
Je li se ikada nešto ovakvo
dogodilo u vaše vrijeme
ili u vrijeme vaših predaka?

Pričajte to svojoj djeci,
a vaša djeca njihovoj djeci,
a njihova sljedećem naraštaju.

Suvremeni prijevod Biblije, Biblijska liga
<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.freeelectrons.biblija365>

Stéphane Bruchfeld doktorski je kandidat na Odsjeku za povijest znanosti i ideja, u Centru Hugo Valentin na Sveučilištu u Uppsali. Trenutno se bavi istraživanjem korijena poricanja Holokausta u Švedskoj, fokusirajući se na djelovanje političke stranke Nacionalna liga Švedske. Bruchfeld je autor nekoliko knjiga i članaka, između ostalog *Förnekandet av Förintelsen - Nynazistisk historieförfalskning efter Auschwitz (Poricanje Holokausta - Neonacističko falsficiranje povijesti nakon Auschwitzta)* i *Är det dags att göra sig av med „Förintelsen“? Reflektioner kring ett begrepp (Je li došlo vrijeme da odbacimo „Holokaust? Razmišljanja o konceptu“)*.

Paul A. Levine, docent i izvanredni profesor u Centru Hugo Valentin, specijaliziran za povijest i sjećanje o Holokaustu. Od svoje disertacije 1996. godine pod naslovom *Od indiferentnosti do aktivizma: švedska diplomacija i Holokaust 1938-1944*, Levine je objavio brojne članke na temu različitih aspekata povijesti i sjećanja na Holokaust, od čega je najrecentnije poglavlje „The On-Looker” u knjizi *Oxford Handbook of Holocaust Studies* (London, 2010). Njegova monografija *Raoul Wallenberg in Budapest: Myth, History and Holocaust* (London, 2010) prevedena je na švedski jezik.

Snježana Koren, viša znanstvena suradnica, predstojnica Katedre za metodiku nastave povijesti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i naslovna izvanredna profesorica Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, autorica je udžbenika povijesti te brojnih tekstova o nastavi povijesti, metodama poučavanja povijesti, politici povijesti i kulturi sjećanja. Autorica je knjiga *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945-1960. Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija* (Zagreb 2012) i *Čemu nas uči povijest?* (Zagreb 2014).

Loranda Miletić, viša savjetnica za nastavu povijesti Agenciji za odgoj i obrazovanje, niz godina radila je kao učiteljica i nastavnica povijesti i povijesti umjetnosti. Na nacionalnoj razini od 2006. vodi stručno usavršavanje u području poučavanja i učenja o Holokaustu. Predstavnica je Republike Hrvatske u Radnoj skupini za obrazovanje Međunarodnog saveza za sjećanje na Holokaust.

Sadržaj

4 Predgovor

5 Djeca kao pokusni kunići

6 Uvod

6 Pozadina rasnih ideologija

6 Antisemitizam i rasna biologija

11 KRONOLOGIJA 1919.-1934.

12 Židovska svakodnevica prije rata

14 Romi

14 Romi i rasna država

16 Homoseksualci

17 Osobe s invaliditetom i „asocijalni”

18 KRONOLOGIJA 1934.-1939.

19 Progon

20 Teroriziranje vlasnika
židovskih poduzeća

21 Međunarodne reakcije

23 Kristalna noć

24 „Germansko” carstvo u Europi

25 Formiranje geta

27 Život u getu

30 Nemogući izbori

31 Smrt na ulicama

33 KRONOLOGIJA 1940.-1942.

34 Deportacije

36 Umschlagplatz

37 Mjesto krvi i suza

39 Razdvajanja

40 Genocid nad romskim stanovništvom

43 KRONOLOGIJA 1943.-1945.

44 Genocid započinje

47 Einsatzgruppe

49 Od metaka do plina

50 Operacija Reinhardt

53 Franz Stangl

54 Auschwitz-Birkenau

56 Dvjesto fotografija iz Birkenaua

58 Šesto dječaka

59 Rad u paklu

60 Slobodno vrijeme pripadnika SS-a

62 Bombardiranje Auschwitza

64 Holokaust u drugim dijelovima Europe

65 Otpor i spašavanje

67 Ustanak u varšavskom getu

69 Ustanci u logorima smrti

70 Civilni otpor u Njemačkoj

71 Prosvjed u Rosenstrasseu

72 Promatrači

73 Demokracije zatvaraju vrata

75 Svjedoci genocida

78 Marševi smrti

79 Holokaust - lekcije koje treba naučiti?

82 Sjećanja na Holokaust

Snježana Koren - Loranda Miletić

Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

89 Židovi u hrvatskim zemljama do 1941.

94 Proglašenje NDH i početak progona

97 Ljeto 1941. - početak genocida

104 Prema uništenju - deportacije 1942. i 1943.

107 Židovi na području pod talijanskom okupacijom

109 Židovi u partizanima

110 Nakon Holokausta

Predgovor

Knjiga *Pričajte to svojoj djeci*. . . prvi je put objavljena 1998. i brzo je postala temelj nacionalnog obrazovnog programa švedske vlade s ciljem informiranja o Holokaustu i njegovoj važnosti. Od tada je u nizu zemalja dokazala svoju trajnu obrazovnu vrijednost. Tijekom njena doista znamenita života povremeno smo dopunjavali tekst najnovijim istraživanjima o povijesti Holokausta i politici sjećanja. Hrvatsko se izdanje pridružuje broju od dvadesetak objavljenih ili planiranih izdanja koja imaju i posebno „nacionalno“ poglavlje. Pisali su ga povjesničari specijalizirani za povijest Holokausta na području Hrvatske i susjednih zemalja.

Holokaust je bio kompleksan događaj koji se različito odvijao u različitim nacijama te regijama i gradovima Europe. Povijest Holokausta na području Hrvatske istovremeno je i slična i različita od mehanizama odvijanja Holokausta u drugim dijelovima Europe, a kao što je čest slučaj s društvenim sjećanjem i temama iz povijesti Drugog svjetskog rata, ovo je razdoblje hrvatske povijesti i sjećanja opterećeno mitovima, kontroverzama i suprotstavljenim narativima. Važno je preispitivati ahistorijske mitove kako bismo došli do dublje i točnije spoznaje o tome što se doista događalo. Jednako je važno zapamtiti da je suvremena znanost utvrdila velik broj neoborivih činjenica, koje osporavaju samo oni kojima je cilj zlouporaba povijesti u političke svrhe. Mnoge od tih temeljnih povijesnih činjenica sadržane su u ovoj knjizi.

Tijekom desetljeća međunarodnih istraživanja povijesti Holokausta i mehanizama sjećanja razjašnjen je tijek događaja genocida. Ipak, mnoga važna pitanja su do danas ostala neodgovorena, te zato i dalje postoji – i u Hrvatskoj i u Europi – potreba za istraživanjem katastrofalnih zbivanja tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća. Katastrofa bez presedana koja je pogodila europske Židove u tim desetljećima nasilno je izrasla iz starih i novih predrasuda putem huškačke propagande do klasifikacije, diskriminacije i segregacije ljudi. U njegovoj srži, ono što su počinitelji nazivali „konačnim rješenjem židovskog pitanja“ karakterizirala je njegova totalna, sustavna i globalna priroda. Milijuni nedužnih pojedinaca stradali su od metaka,

plina, izgladnjivanja i bolesti tijekom improviziranog, a istovremeno metodičkog puta u genocid.

Ovaj besprimjeren genocidni proces razvio se iz „legalnog“ progona Židova do potpune ekonomske diskriminacije i društvene segregacije. Sljedilo je prisilno odvajanje u geta, gradove i desetke tisuća drugih lokacija konstruiranih tijekom rata u okupiranim područjima Europe. Stanovništvo Europe je posredno i neposredno svjedočilo nebrojenim scenama okrutnog ponižavanja i masovnih ubijanja na seoskim trgovima, poljima i šumama. Od „plinskih kamiona“ do posebno zamišljenih tvornica smrti u kojima su ljudi ubijani „kao na pokretnim trakama“, uključujući i marševe smrti u posljednjim mjesecima rata, krajnji rezultat bilo je namjerno fizičko istrebljenje dvije trećine europskih Židova. U srednjoj i zapadnoj Europi ovaj je proces trajao čak nekoliko godina. U drugim dijelovima našeg kontinenta, osobito nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez 1941., bio je nadmoćno i zaprepasujuće brz. U baltičkim zemljama i (bivšem) Sovjetskom Savezu radilo se o samo nekoliko tjedana – u nekim slučajevima čak i o jednom jedinom danu. Na području Hrvatske proces istrebljenja odvijao se u sklopu izrazito rasističke i etnonacionalističke politike koju je provodio fašistički i kolaboracionistički ustaški režim Ante Pavelića.

Točan broj osoba koje su stradale nasilnom smrću zbog nacističke vizije germanskog carstva u Europi nemoguće je točno utvrditi, ali su dimenzije zločina jasne. Uz otprilike šest milijuna Židova ubijenih u Holokaustu, nacističkoj genocidnoj politici podvrgnuto je i više od dvjesto tisuća „Cigana“ (romskih skupina i Putnika). U Njemačkoj je stradalo nekoliko desetaka tisuća političkih protivnika i „običnih“ ljudi, kao i više od stotinu tisuća fizički i mentalno hendikepiranih i „asocijalnih“ osoba, tisuće homoseksualaca i Jehovinih svjedoka. Ipak, važno je naglasiti da je oko 98 posto žrtava nacizma živjelo izvan granica Njemačke. Ubijeno je oko tri milijuna sovjetskih ratnih zarobljenika te jednako toliko, ako ne i više, civila u Poljskoj, Bjelorusiji, Rusiji i baltičkim zemljama. U nepreglednom području od Baltičkog do Crnog mora, koje se često naziva „krvavom zemljom“, nacistička ideologija rase i fantazija o brutalno zaplijenjenom „germanskim“ Lebensraumom (životnom prostoru) imala je odriježene ruke.

Međutim, statistike se pretvaraju u apstrakcije i esencijalna humanost

svakog pojedinca lako se gubi. Zato je nužno zapamtiti da svaki broj predstavlja ime, lice, voljenu osobu, izgubljenu budućnost. Svaki je broj jedno dijete, roditelj, rođak ili prijatelj. Upravo zato knjigu počinjemo pričom o dvadesetoro djece ubijene u Bullenhuser Dammu. Tijekom rata nacisti i njihovi pomagači ubili su otprilike milijun i pol židovske djece. Od svakih deset židovskih dječaka i djevojčica koji su na početku rata živjeli u Europi, devetoro ih je do kraja rata ubijeno. Zašto, i kako, se to dogodilo? Što bi uopće moglo objasniti takav barbarizam?

Iako je riječ o teškom pothvatu, nastojali smo opisu ovih epohalnih događaja pristupiti na trijezan način, polazeći od činjenica. U metodološkom smo smislu golem korpus znanstvenih istraživanja upotpunili osobnim svjedočanstvima. Naša nada za hrvatsko izdanje – kao i za sva izdanja od prvog objavljivanja ove knjige – jest da će iznesene informacije i priče otvoriti nove perspektive i potaknuti nova pitanja. Ipak, ova knjiga može poslužiti samo kao polazišna točka učenja o Holokaustu te potičemo sve koje zanima ova problematika da nastave vlastitu potragu za informacijama, znanjem i nekom mjerom razumijevanja.

Svako izdanje ove knjige predstavlja nadogradnju neprestanih nastojanja povjesničara i drugih znanstvenika da razumiju i objasne različite aspekte povijesti Holokausta i sjećanja na nj. Kao i uvijek, neizmerno smo zahvalni toj međunarodnoj zajednici znanstvenika.

Zahvaljujemo prof. dr. sc. Damiru Agičiću, magistri historije Dori Kosorić i izdavačkoj kući Srednja Europa što su se prihvatili teška zadatka pripreme ovoga važnog novog izdanja. Zahvaljujemo i dr. sc. Snježani Koren i gđi. Lorandi Miletić na izvrsnom radu i trudu na istraživanju i pisanju poglavlja o Holokaustu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nadamo se i vjerujemo da će ova knjiga i njihovi zajednički napori pridonijeti pozitivnoj raspravi o povijesti u Hrvatskoj i produbiti diskusije o liberalnoj demokraciji i njenim vrijednostima.

Stéphane Bruchfeld i Paul A. Levine
Stockholm – Berlin, ožujak 2018.

SNJEŽANA KOREN – LORANDA MILETIĆ

Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Židovi u hrvatskim zemljama do 1941.

Židovi su došli na prostor današnje Hrvatske već u antici. O njihovu dolasku i naseljavanju već krajem 2. i početkom 3. stoljeća svjedoče arheološki nalazi: natpisi u kojima se spominju Judejci, prikazi menora (sedmerokrakih svijećnjaka) na zidovima, sarkofazima i lucernama (uljanim svjetiljkama). Oni su pronađeni duž obale – u Dioklecijanovoj palači u Splitu, Solinu (Salona), Senju (Senia), u okolici Benkovca i Muća te na otoku Braču. U Osijeku (Mursa) pronađena je ploča koja svjedoči o postojanju molitvenog prostora.

O životu Židova u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji postoje fragmentarni podaci. Spominju se u ispravama srednjovjekovnih gradova: Zadra (1309.), Dubrovnika (1326.), Zagreba (1355.), Splita (1397.), Rijeke (1436.). U manjoj su se mjeri trajno naseljavali, uglavnom su to bili putujući trgovci i poslovni ljudi. Od prvog spomena Židova u Zagrebu 1355., pa sve do sredine 15. stoljeća, u povijesnim izvorima nalazimo malo podataka o Židovima. Na zagrebačkom Gradecu je u 15. stoljeću postojala mala židovska zajednica. Sredinom 15. stoljeća protjerani su iz grada i otada su u njemu bili tek povremeni prolaznici.

Budući da nisu bili pripadnici kršćanske, većinske zajednice, Židovi su umnogome bili marginalizirani te su se svakodnevno susretali s nerazumijevanjem, predrasudama i progona. Pučke predrasude o Židovima i optužbe za Kristovu smrt, za širenje kuge, trovanje bunara i žrtvovanje kršćanske djece često su dovodile do nasilja i progona. Na cjelokupni život Židova u srednjem vijeku najviše su utjecale odluke crkvenih autoriteta. Iako je papa Kalist II. početkom 12. stoljeća garantirao Židovima slobodu vjeroispovijesti, od Trećeg (1179.) i Četvrtog (1215.) lateranskog koncila započelo je sve veće ograničavanje njihovih sloboda. Tretirani su kao nevjernici i

neravnopravni kršćanima. Onemogućen im je pristup u javne službe, zabranjeno javno obavljanje bogoslužja, a odjećom ili nekim vidljivim znakom morali su se razlikovati od ostalih. Vladari su također izdavali propise kojima se određivao položaj židovskih zajednica. Za vrijeme dinastije Arpadovića (1102.–1301.) u Ugarskom kraljevstvu uvedeni su *Židovski zakoni* koji su vrijedili i za hrvatske zemlje. Mletačka Republika, proširivši se na prostor istočnog Jadrana, proširila je i svoje uredbe o Židovima na Dalmaciju (1409.–1797.). Svim su tim zakonima zajednička ograničenja u posjedovanju nekretnina i zemlje pa zbog toga Židovi nisu bili poljodjelci. Nisu smjeli biti članovi ceha, a ograničeno im je i svjedočenje na sudu. Većinom su se bavili trgovinom robom koja nije bila obuhvaćena cehovskim propisima ili su posuđivali novac, sakupljali poreze, bili vlasnici zalagaonica, a kasnije i banaka. Evandjelje je kršćanima branilo posuđivanje novca uz kamate. Židovi su se tim poslom bavili jer su u drugim poslovima bili ograničeni, a novac je bio jedino dobro koje su mogli posjedovati i lako prenositi pri svojim čestim seobama.

Židovi su nakon 1526. protjerani iz Hrvatske i Slavonije. Nakon što je dinastija Habsburg stupila na ugarsko i hrvatsko

prijestolje, u skladu s tadašnjim pokretom protureformacije, donesena je odluka o progona Židova i zabranjeno je njihovo naseljavanje u gradove.

Kraj 15. stoljeća označio je prekretnicu u cjelokupnoj povijesti Židova u Europi. Nakon dokončanja rekonkviste na Pirenejskom poluotoku (višestoljetnog vraćanja pod vlast kršćanskih vladara područja koja su u 8. stoljeću osvojili Arapi) i potiskivanja tamošnjeg muslimanskog stanovništva, iz Španjolske (1492.) i Portugala (1496.) protjerani su i Židovi. Mnogi od njih našli su utočište na području Osmanskog Carstva, Mletačke Republike (uključujući i gradove na istočnoj obali Jadrana) te u Dubrovniku. Nazvani su *Sefardima* (prema hebrejskom nazivu za Španjolsku) te su donijeli sa sobom vlastiti jezik (judeošpanjolski ili ladino), vjersku praksu i običaje.

Židovi su se u većem broju doselili u Dubrovnik početkom 16. stoljeća. Od kompleksa kuća u današnjoj Žudioskoj ulici 1546. nastao je dubrovački židovski geto sa sinagogom i školom. Doseljeni Židovi bili su organizirani u općini koju je pred dubrovačkim vlastima zastupao konzul Židova. Tijekom 16. stoljeća aktivno su sudjelovali u prosperitetu Dubrovačke Republike baveći se posredničkom trgovinom između

Židovska ulica u Dubrovniku

balkanskog zaleđa i područja današnje Italije. Židove u Dubrovniku nalazimo i kao vrsne liječnike, osnivače i vlasnike pomorskih osiguranja, suvlasnike brodova, učitelje i pjesnike. Odnosi Dubrovčana i Židova sve do pada Republike prolazili su kroz etape mirnog suživota, ali i razdoblja vjerske nesošljivosti. Iako u dubrovačko građanstvo nije mogao biti prihvaćen nitko tko nije bio katoličke vjere, judaizam je, uz katoličanstvo, bio jedina vjera u Dubrovniku koja se smjela slobodno ispovijedati. U dubrovačkom su društvu Židovi bili dobro prihvaćeni zahvaljujući koristi koju je od njihove stručnosti i kapitala imala Republika. S druge strane, razlike u vjeri, načinu života i običajima, konkurencija u trgovini, kao i širenje protužidovskog raspoloženja u Italiji i Veneciji s kojima je Dubrovnik trgovao, utjecali su na to da su dubrovačke vlasti tijekom 16. stoljeća donosile niz sputavajućih odredbi. Tijekom 17. i 18. stoljeća bilo je i drugih pritisaka, poput spaljivanja židovskih vjerskih knjiga ili optužbi za ritualna ubojstva, što je povremeno utjecalo na iseljavanje Židova. Takvi i slični oblici srednjovjekovnog antijudaizma bili su rašireni po cijeloj Europi.

Mlečani su prihvaćali i podržavali doseljenje Židova i poticali njihove trgovačke aktivnosti. Doseljenje sefardskih Židova u Split u 16. stoljeću bilo je od velike važnosti za razvoj grada. Krajem 16. stoljeća u Splitu je otvorena skela s lazaretom koju je uz pomoć Mlečana napravio doseljeni Židov Danijel Rodriga. Skela je otvorila promet roba i usluga preko Splita, gdje su uz posebno povoljne carinske uvjete trgovali Židovi iz Sarajeva, Sofije i Beograda. Za razliku od drugih gradova Mletačke Republike u kojima su Židovi živjeli u getu, splitski Židovi su sve do 1778. živjeli posvuda po gradu. Zbog poznavanja jezika i dobrih veza sa Židovima u Osmanском Carstvu često su bili posrednici u diplomatskim misijama između Republike i osmanskih vlasti. Mletačka je vlast uredbom iz 1737. iscrpno normirala status i život Židova, ali

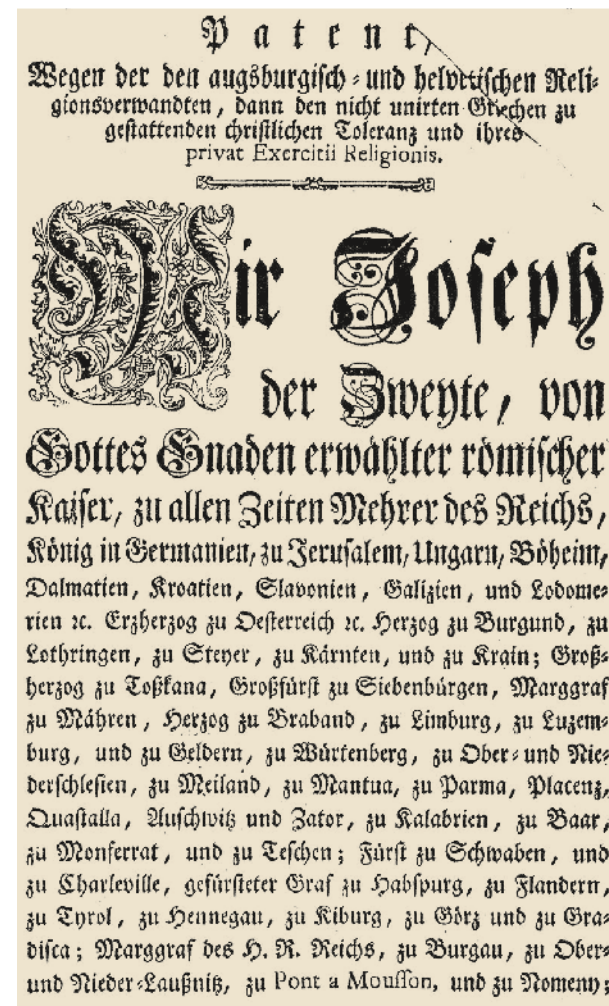
s manje ograničenja u odnosu na druge zemlje u tadašnjoj Europi. Kraj Mletačke Republike i kratkotrajna francuska uprava Židovima je donijela priznavanje ravnopravnosti i uklanjanje vrata s geta u Dubrovniku i Splitu. Odlaskom Francuza 1813. i dolaskom pod austrijsku vlast ukinute su gotovo sve povlastice dane za francuske uprave. Takvo stanje zadržalo se do 1867. kada je novi austro-ugarski sustav potvrdio načelo da su svi građani pred zakonom jednaki.

U dokumentima iz 16. i 17. st. nema podataka o trajnom naseljavanju Židova na prostoru sjeverne Hrvatske. Oni su povremeno dolazili kao putujući trgovci koji posjećuju sajmove u Varaždinu, Virovitici, Đurđevcu, Osijeku i Bjelovaru, a kasnije u Zagrebu, Sisku i Karlovcu. Nakon Bečkog rata (1683.–1699.), u izvorima o Vojnoj krajini spominju se kao pregovarači i dobavljači streljiva, konjske opreme i živežnih namirnica za austrijsku vojsku. Naseljavanje u Vojnoj krajini bilo im je zabranjeno.

Židovi su se u većem broju doselili u civilni dio Hrvatske i Slavonije nakon donošenja Edikta o vjerskoj toleranciji cara Josipa II. iz 1781. godine. Tim ediktom Židovima s područja cijele Habsburške Monarhije priznato je pravo na ispovijedanje vjere, pravo stalnog naseljavanja, djelomično bavljenje obrtom i poljodjelstvom, pristup u javne i državne škole, osnivanje židovskih škola te pohađanje visokih škola i akademija. Proces emancipacije Židova u Habsburškoj Monarhiji u konačnici je doveo do dobivanja jednakih građanskih prava i državljanstva.

Ediktom o vjerskoj toleranciji započeo je kontinuirani razvoj židovskih zajednica u Hrvatskoj. Židovi koji su se tada doselili potjecali su iz susjednih ugarskih županija, no bilo je i onih koji su dolazili iz Galicije, Češke, Moravske i Austrije. Većina je pripada *Aškenazima*, potomcima srednjovjekovnih židovskih zajednica uz rijeku Rajnu koje su se još od 11. stoljeća pomicale prema istoku Europe. Ime su dobili prema

hebrejskom nazivu za njemačke zemlje, a do emancipacije su govorili jidišem, mješavinom srednjovjekovnog njemačkog s hebrejskim elementima. Novopridošli Židovi organizirali su se u bogoštove općine, najprije u Varaždinu, Čakovcu, Zagrebu i Požegi. Do 1848. osnovane su i one u Karlovcu, Osijeku

i Rijeci. U istom razdoblju Židovi su se naselili i u Opatiji, Voloskom, Lovranu i Iki. Općine su se bavile organiziranjem bogoštovlja i škola, pružale su potporu siromašnima, udovicama i siročadi, osiguravale su vjerske pogrebe i mesare za ritualno klanje životinja (košer) namijenjenih prehrani. Za razliku od malih židovskih općina u Splitu i Dubrovniku, pojedine općine u sjevernoj Hrvatskoj bile su mnogoljudne i veoma snažne. Krajem 19. stoljeća najveća je bila osječka Židovska općina koja je tada brojala oko 2 000 članova. O njenoj snazi svjedoči i podignuta sinagoga, tada najveća građevina u Osijeku. Sličan razvoj imala je i židovska zajednica u Rijeci. Zagrebačka Židovska općina osnovana je 1806. godine. Tijekom 19. stoljeća doživjela je strelovit razvoj u kojem se broj članova povećao od prvobitnih 75 na 3 237. Vrlo brzo postala je najsnažnija općina i središte događanja koja će obilježiti povijest cjelokupnog hrvatskog židovstva.

Carskim patentom 1860. Židovima je dopušteno posjedovanje nekretnina što je rezultiralo gradnjom sinagoga u brojnim gradovima poput onih u Vukovaru, Varaždinu, Daruvaru, Brodu, Donjem Miholjcu, Virovitici, Zagrebu i Zemunu. Zakonsko proglašenje ravnopravnosti Židova s ostalim građanima ostvareno je 1873. temeljem zaključka Hrvatskog sabora. U drugoj polovici 19. stoljeća sve je više istaknutih hrvatskih Židova sudjelovalo u kulturnom, političkom i gospodarskom životu. Uključili su se u unosnije poslove, postali su vlasnici manufaktura, bavili se građevinskim

Sinagoga u Zagrebu izgrađena je u drugoj polovici 19. stoljeća u današnjoj Praškoj ulici, nedaleko Trga bana Josipa Jelačića. Ustaše su je srušili tijekom nekoliko mjeseci 1941.-1942. godine. Kasnije je na zemljištu gdje je stajala sinagoga bila sagrađena robna kuća, koja je stradala u požaru 1980. godine. Danas je na tom mjestu parkiralište.

Lijevo: Edikt o vjerskoj toleranciji cara Josipa II.

poslovima, eksploatacijom šuma i trgovinom drvom, gradnjom pruga, otvaranjem štedionica i banaka. Sudjelovali su u radu gradskih vijeća i županijskih skupština te Hrvatskog sabora. Prvi Židov izabran u Hrvatski sabor bio je dr. Ljudevit Schwartz. Utemeljena su brojna humanitarna i kulturna društava. U Zagrebu je inicijativom Jacquesa Epsteina osnovano 1846. dobrotvorno i kulturno *Društvo čovječnosti* koje je

okupljalo pripadnike svih staleža. Godine 1887. osnovano je *Izraelitsko gospojinsko društvo Jelena Prister*, koje je do 1929. potaknulo osnivanje još 16 sličnih društava u drugim hrvatskim gradovima.

Židovske zajednice u hrvatskim zemljama su tijekom 19. stoljeća postigle političku i gospodarsku ravnopravnost, ali su unutar svojih redova povremeno proživljavale krize i previranja. Našle su se pred dilemom prilagodbe modernom društvu. U tim uvjetima došlo je do podjele na *reformiste (novovjerce)*, koji su vjerske obrede željeli prilagoditi modernom vremenu i tako olakšati saživljavanje s domicilnim stanovništvom, i *ortodokse (starovjerce)*, koji su željeli sačuvati vjersku i kulturnu tradiciju. Od samog doseljenja u zagrebačkoj Židovskoj općini prevladavala je reformna struja. Nakon što je 1840. bio angažiran reformni rabin i počele se uvoditi reforme u bogoslužje uslijedio je sukob s ortodoksima i kratkotrajno njihovo izdvajanje u zasebnu općinu na Kaptolu.

Početak 20. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je oko 20 000 Židova organiziranih u 27 općina, a najveće su bile u Zagrebu i Osijeku. U najvećim općinama postojale su i židovske škole, primjerice u Zagrebu, Osijeku, Zemunu i Vukovaru. Gotovo polovica židovske djece u Hrvatskoj i Slavoniji završavala je barem četiri razreda neke škole, a postotak pismenosti bio je veoma velik (u Varaždinu 90,3%). Proces asimilacije s hrvatskom sredinom postaje sve očitiji u drugoj polovici 19. stoljeća. O tomu svjedoči uvođenje hrvatskog jezika u židovsku školu u Zagrebu 1864., a godinu dana kasnije i u bogoslužje. Godine 1900. hrvatski jezik kao materinji navodi 54% zagrebačkih Židova. Proces asimilacije obrazovanih židovskih slojeva znatno se ubrzao na prijelazu stoljeća, naročito među zagrebačkim Židovima. Oni su izražavali pripadnost hrvatskoj naciji, tvrdeći da su samo židovske vjere (*Hrvati Mojsijeve vjere* ili *Hrvati izraelitičkog vjerezakona*). Iako su se tako deklarirali, mnogi ih i dalje nisu smatrali pravim

pripadnicima hrvatskog naroda. Zato su se već u drugoj polovici 19. stoljeća javile struje protivne asimilaciji s različitim varijantama programa nacionalnog židovstva. Otvoren je put *cionizmu*, nacionalnom pokretu Židova koji se pojavio u Europi krajem 19. stoljeća, s ciljem osnivanja židovske nacionalne države u Palestini. Tomu je trebao prethoditi *narodni preporod* u smislu povratka židovstvu, upoznavanje s vlastitom prošalošću i kulturom, a naročito s hebrejskim jezikom. Cionisti su za sebe govorili da oni nacionalno pripadaju židovskom narodu, ali da su u kulturnom i političkom pogledu Hrvati. Bili su uvjereni da postoji ili cionizam ili potpuna asimilacija s nestankom židovstva. Za njih su „židovski Hrvati” asimilanti stajali nasuprot „hrvatskim Židovima” cionistima. Postupno su cionisti jačali da bi dvadesetih godina 20. stoljeća postali

dominantna snaga u dvije najjače židovske općine, zagrebačkoj i osječkoj. Najugledniji prvaci cionizma bili su Hugo Spitzer, Aleksandar Licht, Lavoslav Šik, Lav Stern i nadrabini Gavro Schwartz. Važnu ulogu u ovom pokretu imale su žene i mladi koji su djelovali u udruženjima izviđača te djevojačkim i ženskim cionističkim društvima.

Sve aktivnosti židovskih općina u Hrvatskoj prekinute su izbijanjem Prvog svjetskog rata. Krajem rata pojedini Židovi bili su meta antisemitskih ispada, posebice *zelenog kadra*. U ratu je srušena bjelovarska sinagoga, a u paležu *zelenog kadra* 1918. uništene su sinagoge u Cerniku, Čepinu i Srijemskim Čakovcima.

Stvaranjem Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, Židovi različitih kultura, jezika, običaja i raznolikog

gospodarskog statusa, našli su se u istoj državi ujedinjeni u Savezu jevrejskih veroispovednih opština. U Zagreb je došao veći broj bosanskohercegovačkih *sefarda* te su oni 1924. osnovali klub sefardskih akademičara Esperansa. Nove generacije sve su se češće aktivirale u slobodnim zanimanjima arhitekata, liječnika i odvjetnika. Židovski arhitekti imali su važnu ulogu u razvoju i oblikovanju grada Zagreba (Leo Hönigsberg, Julio Deutsch, Hugo Ehrlich, Vladimir Šterk i drugi). Dvadesetih godina Zagreb je na urbanističkom, kulturnom i gospodarskom vrhuncu, a židovska poduzeća poput Francka, Uniona, Lipa Milla, Paromlina, Moster–Penkale ili Uljare dali su golem doprinos tom razvoju. Gotovo sve veće zajednice imale su između dva rata neka od socijalno-humanitarnih, vjerskih, kulturno-umjetničkih, omladinskih, cionističkih ili sportskih društava (zagrebački Makabi), a razvila se i živa izdavačka djelatnost.

Novi val antisemitskih ispada krenuo je u 1930-ima, uglavnom pod utjecajem sve jače nacističke propagande. Istovremeno, jačao je i radikalni hrvatski nacionalizam koji je zagovarao ideju etnički homogene nacionalne države. Iako antisemitizam nije bio njegovo izvorno obilježje, već se ponajprije fokusirao na hrvatsko-srpske odnose, ipak su ideje o etnički „čistoj” nacionalnoj državi isključivale one koji su imali drugačije podrijetlo, pripadali drugoj vjeri ili govorili drugačijim jezikom te otvarale put nasilju prema nacionalnim, etničkim i vjerskim manjinama.

Antisemitizam tridesetih godina imao je drugačija obilježja od antijudaizma ranijih razdoblja. Zagovornici antisemitskih ideja nisu inzistirali na vjerskim razlikama već na rasnim teorijama i biološkom određenju židovstva. Za promicanje svojih ideja koristili su časopise i knjige u kojima se

Tvornicu Union osnovali su 1902. zagrebački trgovci Slavko Deutsch i Julije König. Bio je to najveći proizvođač slatkiša i čokolade u međuratnoj Jugoslaviji. Poslije II. svjetskog rata spojila se s tvornicom keksa Josip Kraš, kako se i danas zove.

veličao nacizam, fašizam i nacionalizam te propagirale anti-semitske rasne teorije. Iz tih se krugova, u maniri nacističke propagande, Židove napadalo raznim, često kontradiktornim, tvrdnjama: kao komuniste, kapitaliste, nepatriotski orijentirane kozmopolite te masone koji preko masonskih loža ostvaruju svoje težnje da ovladaju svijetom. Okrivljavalo ih se za loše gospodarsko stanje i pozivalo na bojkot židovskih prodavaonica. Bilo je pojedinačnih slučajeva crtanja kukastih križeva, ispisivanja pogrdnih natpisa i razbijanja prozora na židovskim radnjama, kućama i zgradama židovskih općina (npr. u Požegi 1936.). Neki su zagovarali ograničenja za upis židovskih studenata na sveučilište. U drugoj polovici 1930-ih nacistički je utjecaj jačao i u društvima njemačke manjine na prostoru Kraljevine Jugoslavije, pa su ona uoči rata sve snažnije promovirala nacističke ideje.

Početak 1930-ih u emigraciji je utemeljen ustaški pokret na čelu s Antom Pavelićem koji je djelovao ponajviše u Italiji i Mađarskoj. Pokret je imao snažna nacionalistička obilježja, a svojim je idejama bio veoma blizak fašizmu i nacizmu (primjerice, idejama o hrvatskom narodu kao jednoj narodnoj cjelini koja je iznad pojedinca, o autokratskoj vlasti vođe-diktatora, presudnoj ulozi države u gospodarstvu, kultu nasilja i sl.). Zalagao se za stvaranje samostalne i etnički „čiste” hrvatske države te proklamirao teror i nasilje kao bitne odrednice svojeg djelovanja. U ranim programskim dokumentima i glasilima ustaškog pokreta nije bilo izravnog iskazivanja antisemitizma, već su napadi bili usmjereni na jugoslavenski režim i općenito Srbe. No, usporedno s jačanjem ustaških veza s nacističkom Njemačkom u ustašku je ideologiju prenesen i nacistički odnos prema Židovima te rasističke antižidovske teze koje su vremenom postajale sve radikalnije. U Pavelićevim prijeratnim proglasima i drugim tekstovima često su se spominjali krv i nasilje kao put prema stvaranju nove Hrvatske, što je otvaralo put budućim zločinima. Ideje

Ante Pavelić je u listopadu 1936. sastavio elaborat Die Kroatische Frage (Hrvatsko pitanje) koji je bio namijenjen njemačkom ministarstvu vanjskih poslova. U njemu je kao neprijatelje ustaškog pokreta označio Srbe, masone, Židove i komuniste. Sljedeći odlomak oslikava stavove prema Židovima.

„U Hrvatskoj su danas gotovo cjelokupno bankarstvo i gotovo sva trgovina u rukama Židova. To je bilo moguće samo zato što ih je država povlašćivala jer je i u tome vidjela slabljenje hrvatske narodne snage. Židovstvo je s velikim veseljem pozdravilo osnivanje tzv. jugoslavenske države, jer im hrvatska narodna država ne bi nikada tako odgovarala kao Jugoslavija – država raznih naroda! U narodnostnom metežu leži Judino carstvo, tu se može židovstvo kao novčano jak i prividno odan element državnoj vlasti dodvoriti i zadobiti naklonost vlastodržaca. [...] Jugoslavija se razvila onako, kao što su to Židovi predvidjeli, u pravi ‘Eldorado’ židovstva zbog podmitljivosti javnoga života u Srbiji. Ono je bilo veoma zahvalno Beogradu za pruženo zaštitništvo na taj način, da je od hrvatskog naroda ukradeni kapital upotrebilo za borbu protiv hrvatskog oslobodilačkog pokreta. U svakoj prilici očitovale su židovstvo u Hrvatskoj na njemu svojstven i bučan način svoju odanost jugoslavenstvu i državnom jedinstvu, da bi u inozemstvu stvorilo dojam, kao da su Hrvati zadovoljni svojom sudbinom. [...] U židovskim se rukama nalazi cjelokupno novinstvo u Hrvatskoj. [...] To novinstvo služi prije svega tome, da se bori izravno ili neizravno protiv pokreta za hrvatsku nezavisnost [...] To židovsko-slobodnozidarsko novinstvo neprekidno napada Njemačku, njemački narod i nacionalsocijalizam [...]”

ANTE PAVELIĆ, LISTOPAD 1936.
DIE KROATISCHE FRAGE (HRVATSKO PITANJE)

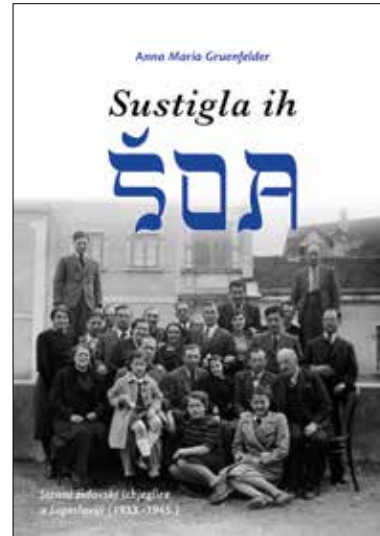
Proglašenje NDH i početak progona

ustaškog pokreta u Hrvatskoj imale su odjeka među nacionalistički orijentiranom inteligencijom i studentima (tzv. *frankovcima*), a ojačale su nakon što su se 1937. i 1938. iz emigracije vratili neki utjecajni pripadnici ustaškog pokreta (Mile Budak, Jure Francetić, Josip Milković, Mladen Lorković i drugi).

Koliko god su ovi antisemitski ispadi bili zloćudni, u međuratnoj Hrvatskoj iza njih nije stajao organizirani pokret niti je postojala legalna politička stranka s antisemitskim programom. Sve do uspostave NDH nije bilo ni organiziranog fizičkog nasilja prema Židovima. Vodeći hrvatski političari i najutjecajnije novine osuđivali su antisemitizam i progone Židova u nacističkoj Njemačkoj te kritizirali propagiranje takvih ideja u Hrvatskoj. Katolički su biskupi slijedili opću politiku Vatikana prema nacizmu, fašizmu i komunizmu koju su zacrtali pape Pio XI. i Pio XII. Iako su pape, osobito Pio XI., osuđivali rasizam, antisemitizam i nacističku rasnu teoriju, ipak su zastupali načelo da su njemački nacizam i talijanski fašizam zastranjenja i pogreške, a glavnog su protivnika vjere i crkve vidjeli u ateističkom komunizmu. Među katoličkim svećenicima u Jugoslaviji bilo je protivnika rasizma, ali i onih koji su surađivali u listovima u kojima su se promovirala rasistička i antisemitska učenja.

S približavanjem rata položaj Židova u Kraljevini Jugoslaviji bio je sve nepovoljniji. Jačao je njemački i talijanski pritisak, posebice nakon njemačkog pripajanja Austrije (1938.). Vlade Kraljevine Jugoslavije u drugoj polovici 1930-ih sve su više napuštale vanjskopolitički oslonac na Francusku i Veliku Britaniju i priklanjale se Njemačkoj i Italiji. Tih su godina pristizali brojni židovski izbjeglice iz nacističke Njemačke i zemalja pod njemačkom okupacijom, no većina ih se preko Jugoslavije prebacivala u treće zemlje. Povećao se broj Židova koji su istupali iz židovske vjere ili mijenjali (pohrvaćivali) prezimena.

Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata ojačale su ideje da treba uvesti određene protužidovske mjere poput onih u susjednim zemljama (Rumunjskoj, Mađarskoj, Italiji). Dvije takve odredbe vlada Kraljevine Jugoslavije donijela je u rujnu i listopadu 1940. *Uredbom o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane* zabranjeno je poslovanje svim židovskim trgovačkim radnjama koje su se bavile prometom živežnim namirnicama na veliko. *Uredbom o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih škola* uveden je tzv. *numerus clausus* za Židove. To je značilo da se broj židovskih studenata i učenika morao svesti na postotak židovskog stanovništva u ukupnom stanovništvu, što je osobito pogađalo židovske srednjoškolce i studente.

Naslovnica knjige u kojoj se opisuje sudbina židovskih izbjeglica iz Srednje Europe, mahom Austrije i Njemačke, u Jugoslaviju od početka progona do kraja Drugoga svjetskog rata.

Sile Osovine napale su, osvojile i podijelile Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941. (vidi kartu). Na čelo novouspostavljene satelitske Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH) Hitler i Mussolini doveli su ustaše. Uspostavu NDH proglasio je 10. travnja 1941. član ustaškog pokreta Slavko Kvaternik, na dan ulaska njemačke vojske u Zagreb. Ante Pavelić, novoime-novani poglavnik, stigao je iz Italije u Zagreb nekoliko dana kasnije, zajedno s glavnom ustaškom skupinom od oko 250 ljudi, i preuzeo vlast.

U NDH je uvedena ustaška diktatura. Ustaška organizacija bila je jedina dopuštena politička organizacija, a njezini su članovi bili na svim rukovodećim mjestima. Uz redovnu vojsku i policiju, postojala je stranačka vojska (Ustaška vojnica) i stranačka policija (Ustaška nadzorna služba). Simboli i slogani ustaškog pokreta postali su službeni državni simboli – primjerice, pozdravom *Za dom spremni!* potpisivali su se službeni dokumenti, uključujući i one o progonima Židova, Srba, Roma i drugih. Poput Hitlera i Mussolinija, Pavelić je istovremeno bio državni poglavnik i vođa ustaškog pokreta. Nosio je titulu *poglavnik* i donosio sve važne odluke. Postojao je Hrvatski sabor, no bez ikakve stvarne uloge i utjecaja. Školstvo, kultura, znanstvene ustanove i tisak bili su pod strogom kontrolom režima, a sloboda kretanja i govora ograničeni. Ustaše su održavali svoju vlast masovnim terorom protiv građana koji su se im protivili ili koje su na vjerskoj, nacionalnoj ili „rasnoj” osnovi proglasili nepoželjnima. Teror je ozakonjen nizom pravnih propisa, a za njegovo provođenje izgrađen je razgranat policijski, vojni i sudski aparat.

Rat i proglašenje NDH podijelili su hrvatske građane. Dio je pozdravio stvaranje NDH kao nacionalne države hrvatskog naroda, dok se dio od početka protivio državi koja

Hrvatski povijesni atlas, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2018, ur. Vlatka Dugački i Krešimir Regan
 Autori karte: Vlatka Dugački i Krešimir Regan
 Kartograf: Tomislav Kaniški

Karta podjele Jugoslavije 1941. godine

Teritorij NDH bio je određen dogovorom Njemačke i Italije. NDH je obuhvaćala veći dio područja današnje Hrvatske, cijelu BiH te Srijem. Mađarska je pripojila Međimurje i Baranju, dok su Rimskim ugovorima (18. 5. 1941.) Italiji pripali srednja Dalmacija od Zadra do Splita, dio Konavala, Boka kotorska, većina jadranskih otoka te znatan dio Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. NDH je podijeljena na talijansku i njemačku sferu utjecaja u kojima su se nalazile talijanska i njemačka vojska. Talijanske su vojne vlasti podijelile svoju interesnu sferu južno od demarkacijske crte na dvije zone. Zonu I. činila su sva područja priključena Italiji, što uključuje prostore koje je Italija držala od početka 1920-ih (Istru, Rijeku, Cres, Lošinj, Zadar, Lastovo i Palagružu) te novostečene teritorije dobivene Rimskim ugovorima. U toj je zoni Italija imala svu vlast. Zona II. bila je formalno dio NDH i ustaše su u njoj imali upravnu vlast, ali je vojna i politička vlast stvarno bila u rukama Italije.

je nastala u sklopu nacističko-fašističkog „novog poretka” te prišao partizanskom pokretu pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. U Dalmaciji i Primorju pod talijanskom okupacijom od samog je početka postojalo snažno antifašističko raspoloženje. Na području NDH otpor se u prvim mjesecima razbuktao u krajevima sa srpskim stanovništvom koje je teško stradalo od ustaških progona. Diktatura i teror ustaškog režima te njegova odanost Njemačkoj i Italiji preokrenuli su raspoloženje mnogih, pa je od 1942. sve više Hrvata pristupalo partizanskom pokretu.

Katolička crkva u Hrvatskoj nije bila jedinstvena u odnosu prema ratu i sukobljenim stranama. Katoličko svećenstvo u većini je podržalo stvaranje NDH, smatrajući ju rješenjem hrvatskog pitanja. Proglašenje NDH pozdravio je i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. Neki su se katolički svećenici aktivno uključili u ustaški pokret te držali dužnosnička mjesta, uglavnom na nižim i lokalnim razinama (npr. Dragutin Kamber). Neki su opravdavali nasilje ili sudjelovali u njemu. S druge strane, dio svećenika iskazao je protivljenje ustaškom režimu (npr. Franjo Richter, koji je ubijen u Jasenovcu), a neki su se pridružili partizanskom pokretu (npr. Svetozar Rittig).

Stvaranje NDH imalo je razoran učinak na svakodnevicu Židova. Njemačka vojska, Gestapo i novoutemeljene ustaške vlasti odmah su započeli s uništavanjem, pljačkom i zapljena- ma židovske imovine. Gestapo je već 11. 4. zaposjeo zgradu zagrebačke Židovske općine, pripadnici njemačke narodne skupine (*Volksgruppe*) su 14. 4. zapalili osječku gornjogradsku sinagogu, a ustaške su vlasti 15. 4. osnovale prvi logor („Danica” kraj Koprivnice). Na pojedinim trgovinama i radnjama već su i prije donošenja protužidovskih odredbi osvanuli natpisi kojima je ulazak Židovima proglašen nepoželjnim.

Od početka bilo je pojedinačnih ubojstava (npr. u Zagrebu već 12. 4.) i uhićenja manjih grupa Židova koji su najčešće zadržavani kao taoci. No, nakon početnih akcija Nijemci se sve do proljeća 1942. više nisu izravno angažirali, prepustivši „rješavanje židovskog pitanja” u NDH ustaškim vlastima.

Već u prvim tjednima ustaške su vlasti uvodile mjere kojima su Židovi ekskomunicirani iz javnog života. Pokrenule su intenzivnu antisemitsku propagandu u novinama, a antisemitske ideje i rasistička ideologija postupno su našle svoje mjesto u umjetnosti, književnosti i školskim udžbenicima. Onemogućen je rad židovskih društava poput Hevre Kadiše. Donesen je niz mjera kojima je Židovima ograničeno kretanje i onemogućeno sudjelovanje u javnom životu (npr. u Zagrebu, Osijeku, Koprivnici, Bjelovaru). Zabranjeno im je prolaženje središtem grada, kretanje noću te zadržavanje na javnim šetalištima i parkovima, dok su na tržnicu smjeli doći tek poslije 10 sati prijepodne. Nisu smjeli koristiti javna kupališta niti ulaziti u restorane, kavane, kina i kazališta. Židovskim studentima bio je zabranjen upis na sveučilište, a srednjoškolicima po- hađanje škole.

Obveza nošenja židovskog znaka uvedena je već u travnju i svibnju 1941. Najčešće se radilo o žutoj tkanini ili metalnoj žutoj pločici sa slovom Ž. Takve su oznake Židove trebale jasno razlikovati od drugih ljudi te ih izložiti javnom sramoćenju. U prvo su vrijeme tim znakom obilježavana i djeca, a kasnije je obveza propisana za sve Židove starije od 14 godina. Za mnoge je Židove nošenje znaka bilo izvor straha i nesigurnosti ili stigma

koju su teško podnosili. Mjere o nošenju židovskog znaka ipak nisu imale u potpunosti planirani učinak. Iako je bilo slučajeva u kojima su pojedinci prijavljivali Židove koji nisu nosili znak, mnogi su građani osuđivali taj postupak i javno demonstrirali svoje neslaganje (primjerice, pozdravljajući na ulici nepoznate Židove koji su nosili taj znak).

Pravna diskriminacija Židova temeljila se na mnogobrojnim protužidovskim zakonima i uredbama koje su ustaške vlasti počele donositi već sredinom travnja. Njima su Židovi lišeni građanskih prava, imovine i bilo kakve zaštite. Već 17. 4. 1941. donesena je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* koja je predviđala smrtnu kaznu za svakoga tko „na bilo koji način povrijedi [...] čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti [...]”. Istom su odred-

dobom osnovani izvanredni sudovi koji su mjesec dana kasnije prerasli u prijeke sudove. Iako se ova zakonska odredba nije odnosila samo na Židove, u početku je najviše žrtava prijekih sudova bilo baš među Židovima i Srbima.

Tri ključne protužidovske zakonske odredbe objavljene su 30. 4. 1941. *Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti* definirano je tko su osobe „arijskog”, a tko „nearijskog” podrijetla. Židovima su smatrane osobe koje potječu od troje predaka Židova iz drugog koljena (djedova i baka). Osobe koje su imale dva židovska pretka drugoga koljena smatrane su Židovima ako su pripadale židovskoj vjeri, ako su imale bračnog druga Židova ili ako je posebno rasnopolitičko povjerenstvo odlučilo da su Židovi. Predviđene su

Ljeto 1941. - početak genocida

i iznimke po kojima je osobama koje su se prije 10. 4. 1941. „iskazale zaslužnima za hrvatski narod” poglavar države mogao priznati prava koja pripadaju osobama „arijskog podrijetla” (tzv. počasni arijci). *Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* osobama „nearijskog” podrijetla (ponajprije Židovima i Romima) zabranjen je brak ili bilo kakva intimna veza s osobama „arijskog” podrijetla, nisu smjeli izvesti hrvatsku zastavu niti isticati hrvatske narodne boje i ambleme. *Zakonskom odredbom o državljanstvu* su Židovi i Romi, kao osobe „nearijskog” podrijetla, lišeni državljanstva NDH i zaštite koja pripada državljanima. Židovima je potom zabranjeno i sudjelovanje u javnom i kulturnom životu, osobito bavljenje novinarstvom, arhitekturom, književnošću i umjetnošću (*Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*, 4. 6. 1941.). U pokušajima da se zaštite, brojni su Židovi uputili molbe da im se priznaju arijska prava. Većina tih zahtjeva je odbijena, a vremenom je postupak dodjele arijskih prava postajao sve restriktivniji. Budući da je njihov položaj bio definiran odredbom o rasnoj pripadnosti, Židovima nije pomagao ni prijelaz na katoličku vjeru, što je ubrzo onemogućeno novim odredbama.

Istovremeno su se provodile mjere kojima je Židovima

oduzeta imovina, onemogućeno privređivanje i osiguranje egzistencije. Prva takva odredba donesena je već 18. 4. 1941. Poništeni su svi pravni poslovi kojima su Židovi prenošenjem ili prodajom nastojali zaštititi barem dio svoje imovine, a u sva su židovska poduzeća postavljeni povjerenici. Ustaške su vlasti od židovskih općina skupljale tzv. kontribucije koje su se plaćale u gotovini, zlatu, draguljima ili vrijednosnim papirima, istovremeno držeći ugledne članove općina kao taoce. Nizom zakonskih odredbi konfiscirana je i podržavljena sva židovska pokretna i nepokretna imovina, uključujući židovska poduzeća i trgovine, kuće i stanove, imanja i gotovinu. Židovi su otpušteni iz državnih službi, a poticano je i njihovo otpuštanje iz privatnih poduzeća.

Jedna od mjera koja je teško pogađala ljude bilo je iseljavanje iz stanova (npr. u Osijeku, Požezi). U Zagrebu je policija 8. 5. 1941. donijela odredbu kojom se nalagalo Srbima i Židovima nastanjenima u sjevernim, elitnijim četvrtima prese-ljenje u druge dijelove grada. Oni koji se u zadanom roku nisu uspjeli iseliti, izbačeni su iz stana i sve su im stvari oduzete. Židovi su potom iseljavani i iz drugih dijelova grada, pa su neki bili prisiljeni seliti se u nekoliko navrata. U ispražnjene stanove uselili su se pripadnici ustaškog pokreta (osobito oni

pristigli iz emigracije), činovnici zaposleni u državnom aparatu, vojnici itd. U Zagrebu su vile u elitnijim dijelovima grada dodijeljene državnom vrhu – poglavniku, ministrima i drugim visokim dužnosnicima. Zgrade, stambeni i poslovni prostori dodjeljivani su državnim ustanovama i institucijama.

Faksimil stranica novina *Hrvatski narod*, 5. VI. 1941.

Židovi po rasi ne smiju suradnjom utjecati NA IZGRADNJI NARODNE I ARIJSKE KULTURE

ZAKONSKOM ODREDBOM NAROČITO SE ISKLJUČUJU IZ KNJIŽEVNOSTI, NOVINARSTVA, LIKOVNE I GLAZBENE UMJETNOSTI TE URBANIZMA, KAZALIŠTA I FILMA

ZAGREB, 4. lipnja. Današnje »Narodne Novine« objavuju:

ZAKONSKA ODREDBA

o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda.

§ 1. — Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnju narodne i arijske kulture, pa im se zabranjuje svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.

§ 2. — Provedba ove zakonske odredbe povjerava se nadležnim ministarstvima bogoštovlja i nastave, udruže i unutarnjih poslova.

§ 3. — Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u »Narodnim Novinama«.

U Zagrebu, 4. lipnja 1941.

Broj: CXLVII-333-Z. p. 1941.

Poglavnik:
DR. ANTE PAVELIĆ, v. r.

Ministar bogoštovlja i nastave:
DR. MILE BUDAK, v. r.

Ministar udruže:
DR. JOZO DUMANDŽIĆ, v. r.

Ministar unutarnjih poslova:
DR. ANDRIJA ARTUKOVIĆ, v. r.

Našica, Sarajeva, Travnika i drugih mjesta iz NDH. Gotovo svi varaždinski Židovi, njih više stotina, uhićeni su 12. 7. i preko Zagrebačkog zbornog teretnog vagona otpremljeni u Gospić. Velika većina bjelovarskih Židova uhićena je tijekom srpnja. Većina kopriivničkih Židova uhićena je u noći s 23. na 24. 7. i odvedena u logor Danicu, a već sljedećeg dana stočnim vagonima transportirana prvo u Zagreb, a potom u Gospić. U drugim slučajevima Židovi su izravno slani u logore. Vukovarski su Židovi sredinom kolovoza internirani u židovskom hramu, odakle su u studenom 1941. odvedeni u jasenovački logor. Krajem prosinca 1941. uhićeni su požoški Židovi i poslani u logore u Jasenovcu i Đakovu gdje su svi stradali.

Dok su malobrojnije zajednice u manjim mjestima često deportirane odjednom, u gradovima poput Zagreba, Osijeka i Sarajeva u kojima su živjele mnogoljudnije židovske zajednice deportacije su se vršile u više navrata i duljem vremenskom razdoblju. U Zagrebu su masovne deportacije započele u noći između 22. i 23. lipnja. Do kraja rujna 1941. više od 3 000 zagrebačkih Židova (od ukupno 12 000 koliko ih je u Zagrebu živjelo prije rata) bilo je deportirano u logore u Danici, Gospiću, Jadovnu, na Pagu i u Jasenovcu. Krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. prva skupina od 500 osječkih Židova uhićena je i transportirana u Gospić. Većina ih je prebačena u Jadovno i tamo stradala.

Na teritoriju NDH ustaške su vlasti osnovale veći broj logora. Za razliku od nacističkih logora u Poljskoj i drugim okupiranim zemljama, kojima su rukovodili nacisti, logorima u NDH u velikoj većini su upravljale ustaške vlasti. Eugen Dido Kvaternik davao je naredbe za uspostavu i organizaciju većine važnijih ustaških logora, dok su zapovjednici prvih logora bili ustaše-emigranti. Nisu svi logori imali istu svrhu i namjenu. U početku su osnivani logori i sabirni centri privremenog karaktera u kojima su se okupljali uhićeni iz raznih dijelova Hrvatske te transportirali u druge logore. Postojali

Lavoslav Šik (Beč, 1881.-Jasenovac,1942.) poznata je osoba iz zagrebačkog međuratnog javnog života. Bio je ugledni odvjetnik, novinar, publicist i aktivan član cionističkog pokreta. Objavljivao je članke u vodećim cionističkim novinama poput *Die Welt* i tiskao knjige sa židovskim temama. Istaknuti bibliofil i kolekcionar, Šik je sakupio najveću judaističku biblioteku u jugoistočnoj Europi (oko 7 000 knjiga i časopisa), koja je sačuvana i danas se nalazi u sastavu biblioteke Židovske općine Zagreb. Kao uvjereni cionist vjerovao je da Židovi trebaju otići u Palestinu. Iako je i sam pripremao svoj

odlazak (aliju) nije uspio napustiti Jugoslaviju na vrijeme. Odmah po uspostavi NDH i dolasku Gestapoa u Zagreb bio je uhićen. Za njega je interveniralo mnogo uglednih osoba, pa je u kolovozu 1941. pušten na slobodu. Oslobođen je nošenja židovskog znaka, a bio je pokrenut i postupak kojim je trebao dobiti *arijska prava*. No ni dodjeljivanje arijskih prava nije bilo nikakva garancija, pa je Šik ipak deportiran u Jasenovac. Nakon intervencije nadbiskupa Stepinca privremeno je oslobođen, no početkom 1942. ponovno je poslan u Jasenovac i tamo odmah ubijen.

Jedna od brojnih potvrda o prijemu židovskih zatočenika u logor Jasenovac.

28 207

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
Zapovij. sabirnih logora
Broj 64

IZVJEŠTAJ O PRIMITKU
ŽIDOVA U LOGOR.

USTAŠKO REKREATIVNO RAVNATELJSTVO U ZAGREBU.-
Židovski odsjek

Veza Vaš broj 4741.
Izješćujemo Vas, da smo dana 20 O.m. primili i
smjestili u naše logore 199/stodevedesetdevet/ židova.
Prednje se dostavlja s molbom na nadležnost i dalj-
nju upotrebu.

Za Dom Spremi !!!

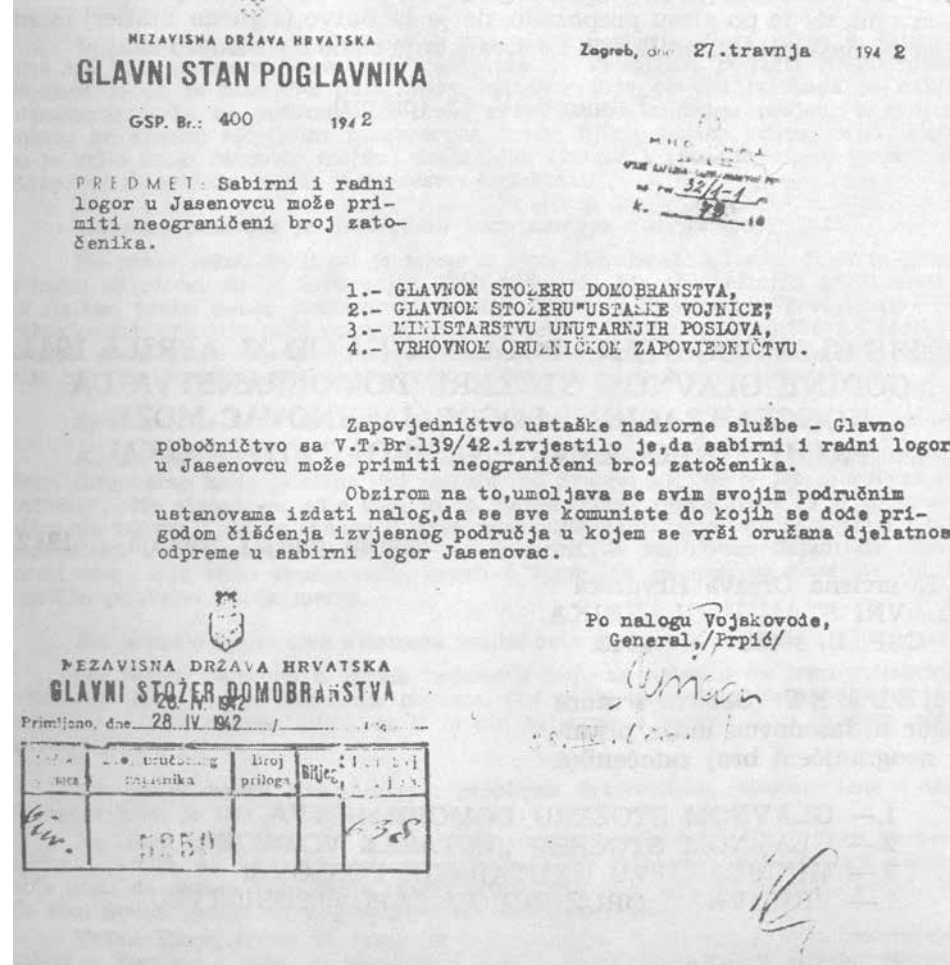
ISPOSTAVA
USTAŠKOG REKREATIVNOG RAVNATELJSTVA
ŽIDOVSKI ODSJEK
Br. 5156
20. 9. 1942.

ZAPOVIJESABIRNIH LOGORA
ustaški poručnik:
Zvonko

su i logori trajnijeg tipa koji su imali različite funkcije: bili su koncentracijski logori, odnosno mjesta zatočenja i duljeg zadržavanja ljudi, radni logori, ali i logori u kojima su se vršile masovne likvidacije, odnosno logori smrti u punom smislu te riječi. Prvi je takav sustav logora osnovan na prostoru Gospić-Velebit-Pag i postojao je od lipnja do kolovoza 1941. (rasformiran je zbog talijanske okupacije zone II). Najbrojniji zatočenici gospićkog logorskog sustava bili su Srbi i Židovi, uz određeni broj Hrvata političkih zatvorenika. S njegovim osnivanjem Holokaust u NDH ušao je u završnu fazu budući da su logori Slana i Metajna na Pagu te Jadovno na Velebitu bili mjesta masovnih likvidacija zatočenika, bilo izglednijav-
njem, bilo fizičkom likvidacijom. U literaturi se navode veoma različiti podaci o broju ubijenih u gospićkom logorskom sustavu. Prema kasnijim izjavama nekih ustaških dužnosnika (npr. Stjepana Rubinića) koji su upravljali gospićkim logorskim sustavom, tijekom dva mjeseca postojanja kroz njega je prošlo oko 28 000 ljudi, a ubijeno njih oko 24 000, među njima i oko 2 500 Židova. No, nikada se neće točno znati koliko je ljudi stradalo u tim logorima.

Krajem kolovoza 1941. počelo je osnivanje logora u Jasenovcu, najvećeg logorskog sustava na području NDH, koji je postojao tijekom cijelog rata. U drugoj polovici 1941. osnovano je nekoliko logora u kojima su internirani Židovi prije nego što su transportirani u logore smrti u Auschwitzu i Jasenovcu gdje su (gotovo) svi pobijeni. Takvi su logori osnovani u Loborgradu (od rujna 1941. do listopada 1942.) i Đakovu (od prosinca 1941. do srpnja 1942.). U njima su ponajviše bili internirani židovske žene i djeca iz raznih dijelova NDH, određeni broj Srkinja s djecom (koje su 1942. dijelom protjerane u Srbiju, dijelom prebačene na prisilni rad u Njemačku, a dijelom transportirane u Jasenovac i tamo ubijene) te manji broj Hrvatica. U Đakovu je boravio i veći broj sarajevskih Židovki s djecom.

Do kasne jeseni 1941. gotovo polovica hrvatskih i bosansko-hercegovačkih Židova bila je uhićena i deportirana u logore, a mnogi od njih bili su ubijeni. Stradala je i većina židovskih izbjeglica iz Trećeg Reicha koje je rat zatekao na području NDH. Tijekom 1941. i u proljeće 1942. uništene su ili devastirane sinagoge u Osijeku, Vukovaru, Karlovcu, Virovitici, Đakovu, Požegi, Našicama, Slavanskom Brodu, Sarajevu, Banjoj Luci itd. Rušenje zagrebačke sinagoge, jednog od simbola hrvatskog židovstva, započelo je 10. 10. 1941. i trajalo do proljeća 1942. godine. Život u većini židovskih općina je zamro. Neke aktivnosti su se ipak nastavile u većim zajednicama, ponajprije u zagrebačkoj Židovskoj općini i do neke mjere u osječkoj. Zagrebačka općina dopremala je zatočenicima u logorima pakete s hranom, lijekovima i drugim potrepštinama koji su bili ključni za preživljavanje. Općina je pomagala članove i obitelji koji su ostali bez sredstava za život, organizirala pučku kuhinju, dječji vrtić i školu te zbrinjavala članove u staračkim domovima. Dobivala je i novčanu pomoć od židovskih organizacija i pojedinaca iz inozemstva, što je od ljeta 1942. postalo najvažniji izvor općinskih prihoda.

Faksimil s naredbom koju je Glavni stan poglavnika uputio nadležnima 27. travnja 1942. Navodi se da je „Zapovjedništvo Ustaške nadzorne službe izvijestilo da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničeni broj zatočenika”.

Jesu li građani znali što se tih dana događalo njihovim sugrađanima Židovima? Uhićenja Židova nisu bila tajna i teško su mogla proći nezapaženo u hrvatskim gradovima koji su većinom mali prostorom i brojem stanovnika. Sabirni logor na Zagrebačkom zboru bio je premješten na izoliraniju Zavrtnicu baš zato što je bio u središtu grada i što je bio previše izložen pogledima. U ispražnjene stanove upadali su ustaše, ponekad i pripadnici njemačke i talijanske vojske. Odnosne su vrijedne stvari, od namještaja, umjetnina i dragocjenosti do odjeće i obuće. Dio te imovine završio je u privatnim rukama, dio je poslije prodan na javnim dražbama, a dio je (npr. namještaj, obuća, odjeća, fotoaparati) distribuiran pojedinim državnim ustanovama, ustaškim organizacijama poput Ustaške mladeži ili siromašnijim pojedincima koji su na taj način izravno i neizravno sudjelovali u Holokaustu. S druge strane, brojne intervencije svjedoče da su mnogi ljudi shvaćali težinu situacije. Pomagali su svojim susjedima i zalagali se za spas pojedinih Židova i njihovih obitelji no bilo je malo onih koji su u tome uspjeli, ponajviše zahvaljujući osobnim vezama ili zaštititi osoba na visokim položajima. Takvih je intervencija očito bilo dosta jer su se u tisku ponavljala upozorenja o strogim kaznama za one koji interveniraju za spas Židova, Srba ili drugih ugroženih.

Iako je vrh Katoličke crkve gajio simpatije prema novoj vlasti, ubrzo je počeo upozoravati na problematične postupke ustaškog režima koje je ipak dugo vremena smatrao samo zastranjenjima i pogreškama, ne osuđujući pritom ideologiju ni režim. Nadbiskup Stepinac je takva upozorenja i proteste

zbog nehumanog postupanja s „nearijevcima” prilikom deportacija te teškog stanja u logorima slao već od kraja travnja 1941., no nije protestirao protiv samih zakona ili odvođenja u logore. Intervenirao je s više ili manje uspjeha za pojedince i skupine, Židove i Srbe, a u listopadu 1941. protestirao je zbog rušenja zagrebačke sinagoge. Katolička je crkva u početku ponajprije nastojala zaštititi Židove katoličke vjere ili one koji su bili u braku s katolicima. Pokatoličeni Židovi u velikoj većini ipak nisu bili izuzeti od progona, dok su znatnije bili pošteđeni oni koji su bili u mješovitim brakovima. Otvoreno je pitanje bi li odlučniji istupi vrha Katoličke crkve pomogli većem broju ljudi, kao što je to bio slučaj u nekim drugim europskim zemljama.

Lea Deutsch rođena je 1927. u Zagrebu u uglednoj židovskoj obitelji. Od malih nogu izdvajala se svojom pojavom i talentom za glumu, ples i glazbu. Tridesetih godina 20. stoljeća pri HNK-u djelovala je dječja kazališna skupina *Dječje carstvo* u kojoj je Lea bila glavna glumica. Dječaci i djevojčice ludovali su za njom. Proglašenjem NDH i donošenjem rasnih zakona Lei je bio zabranjen daljnji rad u kazalištu. Lea više nije smjela glumiti niti pohađati školu. Vidjevši masovna odvođenja Židova u logore Lein je otac 1941. odlučio da se Lea pokrsti. U svibnju 1942. ustaške su vlasti obitelji Deutsch oduzele njihov stan. Stan je dodijeljen jednom ustaškom dužnosniku, a obitelj se morala odseliti na Trešnjevku. Ustaške vlasti i njemački Gestapo u svibnju 1943. uhitili su posljednju veliku skupinu zagrebačkih Židova i deportirali ih u Auschwitz. Među njima je bila i Lea Deutsch, njezina majka Ivka i brat Saša. Za šestodnevog puta u stočnom vagonu bez vode i hrane, od 75 zatočenika nije preživjelo njih 25. Među umrlima tijekom puta bila je i Lea Deutsch. U Auschwitzu su stradali Leina majka Ivka i brat Saša. Holokaust je jedini iz Leine obitelji preživio otac Stjepan, kojeg je na Očnom odjelu Bolnice sestara milosrdnica u Zagrebu sakrio dr. Vilko Panac.

Logorski sustav Jasenovac bio je središnji i daleko najveći logorski sustav na području NDH koji je postojao tijekom cijelog rata. U njemu su bili zatočeni muškarci, žene i djeca iz svih dijelova NDH, Srbi, Židovi, Romi te Hrvati pripadnici antifašističkog pokreta i politički zatvorenici. Imao je višestruku namjenu: bio je logor smrti, koncentracijski logor i radni logor. Ujedno je bio i najveći logorski sustav u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata u kojemu se masovno ubijalo bez neposrednog sudjelovanja nacista. Sastojao se od nekoliko zasebnih logorskih cjelina pod upravom Ustaške obrane. Za mjesto logora odabrana je izolirana ravnica koja je s tri strane bila okružena rijekama (Sava, Veliki Strug, Lonja) i nalazila se u blizini željezničke pruge. Logor je tijekom rata nadziralo više od 2 000 ustaša. Prema iskazima preživjelih, među zapovjednicima logora su se okrutnošću i svirepošću isticali Vjekoslav Luburić, Ljubo Miloš i Miroslav Filipović-Majstorović. Postojale su i posebne skupine za masovne likvidacije zatočenika, no o njihovim se pripadnicima malo zna. Ustaše iz Jasenovca povremeno su patrolirali okolnim područjem te počinili niz zločina u tamošnjim srpskim selima. Dio srpskog stanovništva iz okolnih sela (Jablanac, Mlaka) je raseljen, a tamo su smještene logorske ekonomije.

Prva dva logora osnovana su pokraj obližnjih sela Krapje i Bročice u kolovozu i rujnu 1941. Bili su to isključivo muški logori čiji su prvi zatočeni bili preživjeli logoraši iz Paga, Jadovna i Gospića. U početku su to bili samo Srbi i Židovi, a kasnije su počele pristizati i manje grupe Hrvata. U oba logora zatočeni su bili prisiljeni na težak fizički rad te izloženi gladovanju, bolestima i strašnim zlostavljanjima. Mnogi su ubijeni u pojedinačnim i masovnim strijeljanjima. Oba su logora rasformirana u studenom 1941. nakon velikih poplava, a preživjeli su zatočeni prebačeni u novoosnovani logor III. U siječnju 1942. u zgradi bivše tvornice kože u samom mjestu Jasenovac formiran je još jedan logor („Kožara”) u kojemu su zatočeni radili na preradi životinjskih koža (dio literature navodi ga kao zaseban logor IV., a dio kao sastavnicu

logora III.). Bivša kaznionica u Staroj Gradiški dodijeljena je jasenovačkom sustavu logora u veljači 1942., iako su tamo zatočeni dopremani već od kolovoza 1941. U kaznionici je bila zatočena i veća skupina židovskih i srpskih žena i djece koji su u veljači 1942. prebačeni u đakovački logor. Gradiška se donekle razlikovala od Jasenovca III. po tome što je u njoj bilo više političkih zatočenika. Logor je rasformiran u listopadu 1944. zbog opasnosti od napada partizanskih jedinica.

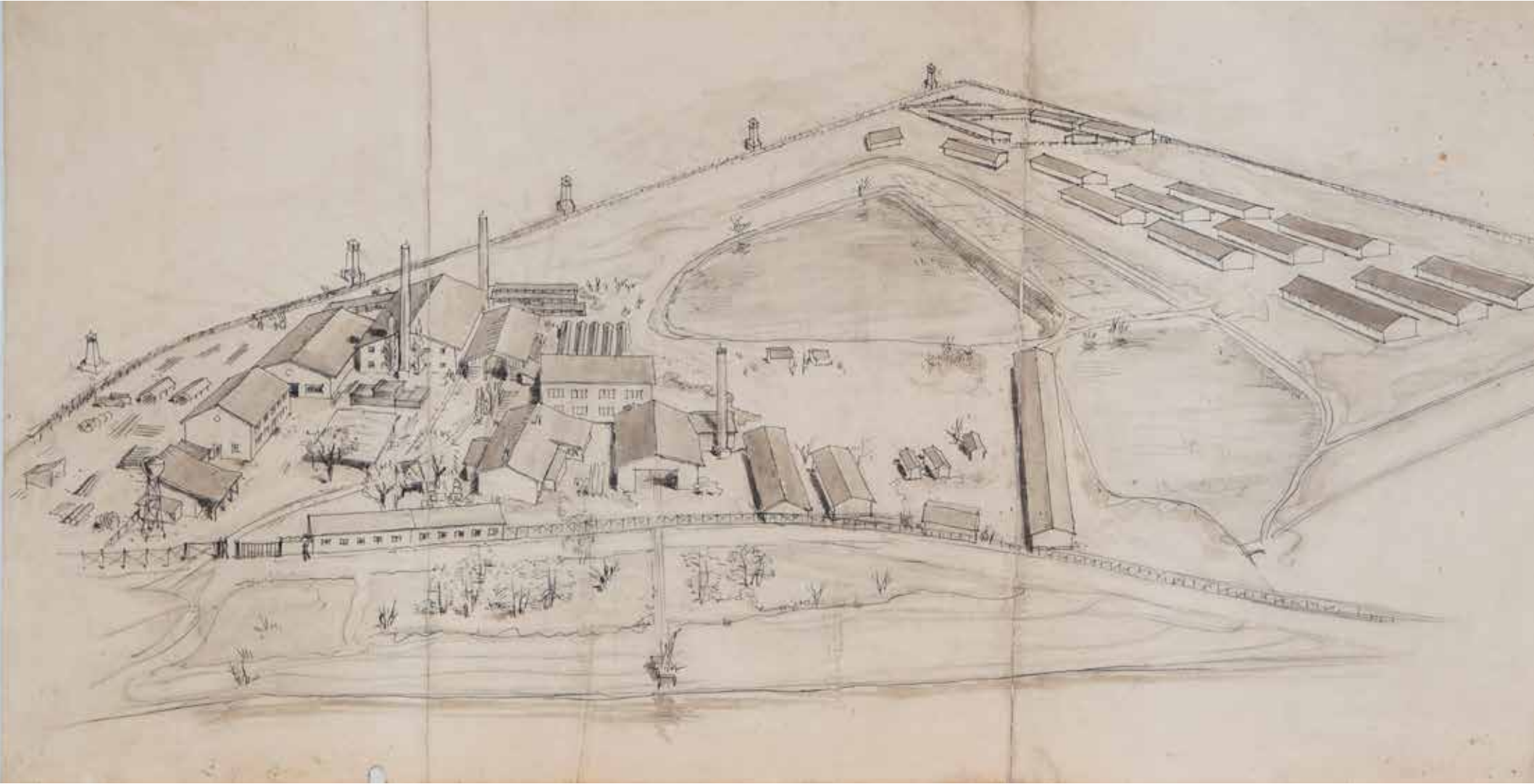
Logor III. („Ciglana”) bio je najveći, najzloglasniji i najdugotrajniji od svih jasenovačkih logora. Osnovan je u studenom 1941. pokraj mjesta Jasenovac. Industrijski kolosijek ulazio je ravno u logor u kojemu su već postojale zgrade i industrijski objekti. U početku su Židovi bili najbrojniji zatočeni, no već početkom 1942. broj Srba nadmašio je broj Židova. Iz popisa jasenovačkih žrtava vidi se da je najveći broj logoraša ubijen ili umro 1941. i osobito 1942. godine. Stradali su u masovnim likvidacijama te zbog velike hladnoće u zimi 1941./42., bolesti, nedostatka hrane, zlostavljanja i teškog rada na nasipu prema Savi. Najmasovnije likvidacije vršile su se od proljeća do jeseni 1942. Tada su u logor dopremani veliki zatočenički transporti bez ikakvih popratnih odluka i papira. Mnogi su zatočeni ubijeni odmah po dolasku u logor, osobito Romi i Židovi. Između svibnja i srpnja 1942. u jasenovački je logor deportirano između 16 000 i 20 000 Roma. Držani su u obližnjem selu Uštica. Velika većina deportiranih - oko 98% ili praktički cjelokupna romska zajednica u NDH - je ubijena. U logor III. su u ljeto i jesen 1942. dolazili masovni transporti srpskih civila, muškaraca, žena i djece, koji su pokupljeni u vrijeme njemačko-ustaške ofenzive na Kozaru ili iz pravoslavnih sela u široj okolici Jasenovca. Dio je prebačen na prisilni rad u Njemačku, no mnogi su stradali u logoru, a među njima i znatan broj kozaračke djece.

Nakon što su krajem 1942. smijenjeni dotadašnji zapovjednici, nastupilo je relativno mirnije razdoblje (1943. i početak 1944.), iako je i tada bilo samovoljnih ubijanja i

zlostavljanja. Potom su se prilike opet pogoršale jer je logor u vrijeme propadanja NDH bio prepušten samovolji njegovih zapovjednika, osobito Luburića koji je ponovo uspostavio kontrolu. U velikim jesenskim likvidacijama 1944. ubijeno je više tisuća ljudi. Kada je u veljači 1945. otpremljen na rad u Njemačku posljednji transport zatočenika, u logoru je ostalo još oko 2 000 logoraša i logorašica. Među njima je bilo još oko 700 Židova (samo muškaraca). Posljednji val likvidacija pokrenut je u vrijeme evakuacije logora u ožujku i travnju 1945. Dio preživjelih logoraša, njih oko 750, pokušao je 22. 4. pobjeći iz logora III. i „Kožare”. Pokušaj proboja preživjelo ih je manje od stotinu. Preostale logoraše, koji nisu sudjelovali u pokušaju bijega, pobili su ustaše. Od 2 000 logoraša i logorašica koliko ih je bilo u logoru uoči njegove likvidacije, uspjelo ih se spasiti samo 169 (bijegom ili skrivanjem). Među njima je bilo nešto više od 30 Židova. Prije konačnog povlačenja 1. 5. 1945. ustaše su zapalili logor u koji su potom ušle jedinice Jugoslavenske armije.

Nemoguće je utvrditi točan broj ubijenih i umrlih u logoru Jasenovac. Procjene koje prihvaća većina znanstvenika kreću se između 80 000 i 100 000 žrtava za cijeli jasenovački kompleks. Među njima je i oko 17 000 ubijenih Židova, što čini više od polovicu židovskih žrtava Holokausta s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Skica logora Jasenovac, nepoznatog autora
Godina nastanka ove skice nije navedena, ali se po ucrtanim objektima može pretpostaviti da ocrta situaciju prije srpnja 1943. godine kada započinje gradnja logorskog zida. Desni dio logora s barakama za zatočeničke nije vjerodostojan. U prvom redu bile su samo dvije, a ne tri bare.

Prema uništenju – deportacije 1942. i 1943.

Nakon prvih deportacija od proljeća do jeseni 1941. uslijedilo je privremeno zatišje. Početkom siječnja 1942. u Zagrebu je organiziran novi val masovnih uhićenja u kojemu je oko 1 500 zagrebačkih Židova transportirano u logore – muškarci u Jasenovac, a žene i djeca u Staru Gradišku i Đakovo. Sljedećih mjeseci nastavila su se uhićenja manjih grupa i pojedinaca u Zagrebu i drugim gradovima. U Osijeku su tamošnje vlasti odlučile preostale Židove iseliti iz grada. Nadomak sela Tenja izgrađeno je židovsko naselje gdje je u svibnju 1942. preseljena većina osječkih Židova. Naselje je ubrzo pretvoreno u logor u kojemu se našlo oko 2 500 Židova iz Osijeka i šire okolice (npr. iz Donjeg Miholjca, Valpova, Podravske Slatine, Virovitice). Potkraj lipnja i početkom srpnja 1942. židovskoj je zajednici zadan snažan udarac kada su zbog epidemije tifusa ustaše odlučili likvidirati đakovački logor. Oko 3 000 logorašica s djecom, ponajviše Židovki i oko 300 Srpkinja, prebačeno je najvjerojatnije u Jasenovac gdje im se gubi trag – prema izjavama preživjelih svjedoka, pobijene su odmah po dolasku u logor.

Tijekom proljeća 1942., u vrijeme kada je u nacističkom vrhu donesena odluka o konačnom uništenju europskog židovstva (konferencija u Wannseeu), pojačavao se i nacistički pritisak na NDH zbog preostalih Židova. U proljeće i rano ljeto 1942. počele su pripreme za nove deportacije, ovog puta u koncentracijske logore pod nacističkom kontrolom na istoku okupirane Europe. Dio tih priprema bili su pregovori između nacista i ustaških vlasti koji su započeli u svibnju 1942. godine. Ustaške su vlasti dobivale izravne instrukcije iz Eichmannova odjela, koji je poslao svojeg predstavnika u Zagreb. Ponovo se intenzivirala antisemitska kampanja koja je kulminirala antisemitskom izložbom u svibnju 1942., prvo

u Zagrebu, a potom u Karlovcu, Zemunu, Vukovaru, Dubrovniku i Sarajevu.

Novi val masovnih uhićenja i deportacija uslijedio je u kolovozu 1942. godine. Deportirani su Židovi iz Zagreba i Osijeka, iz drugih hrvatskih gradova te osobito Židovi iz Bosne i Hercegovine (Sarajeva, Travnik, Banja Luka itd.). U Zagrebu je uhićeno oko 1 200 Židova, od kojih je pušteno 400 osoba nesposobnih za transport. Internirani su u školskom kompleksu u Križanićevoj ulici i nakon nekoliko dana vlakovima koji su polazili sa zagrebačkog Glavnog kolodvora transportirani u Auschwitz. Do kraja kolovoza deportirano je i oko 3 000 Židova iz logora u Tenji, preostali osječki Židovi, oko 400 Židova iz sabirnog logora u Vinkovcima te preostali Židovi iz Bjelovara. Manji dio odveden je u Jasenovac i tamo odmah ubijen, a najveći dio transportiran u Auschwitz.

I u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili su organizirani transporti židovskog stanovništva u nacističke logore smrti.

833

MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA
RAVNATELJSTVO ZA JAVNI RED I SIGURNOST

Broj: 80021-I-O-1942.

U Zagrebu, dne 11. VIII. 1942.

Predmet: Židovi-izseljenje.

ŽUPSKA REDARSTVENA OBLAST - SVIMA

Sam. taj. k. n. (Eichmann, odjel)

Predsjedništvo Vlade, glavno Tajništvo, pod brojem 25221-XI-11-42. od 3. kolovoza 1942. raspisalo je okružnicu sljedećeg sadržaja:

"Povodom predstojeće akcije izseljavanja Židova sa područja Nezavisne Države Hrvatske odredilo je Zapojedništvo Ustaške nadzorne službe voditeljem redarstvenih mjera oko koncentriranja i smještanja izseljenika u privremena sabirališta upravitelja župske redarstvene oblasti g. Ivana Tolja s u svrhu vođenja daljnje organizacije željezničkih transporta njihove odpreme i preuzeća nadstojnika židovskog odsjeka Ravnateljstva za javni red i sigurnost g. Vinka Kuhnela.

Tim povodom pozivaju se sva ministarstva, a naročito ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu i Ministarstvo prometa i javnih radova da pruže svu potrebnu pomoć i suradnju voditeljima ovih mjera, a osobito rješavanju njihovih molbi u pogledu prehrane, izseljeničkih sabirališta i željezničkih transporta."

Dostavlja se znanja i obavjesti podređenim ustanovama.

ZA DOM SPREMNI !

NADSTOJNIK OBČEG ODSJEKA:

Dr. Kabelin v.r.

RAVNATELJSTVO USTAŠKOG REDARSTVA
ŽIDOVSKI ODSJEK

Broj: 5766

21. VIII. 1942.

*Miholjca, 24/8 942
ko zna...
Sp. aca*

U Auschwitz su odvedene i židovske zatočenice s djecom iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci te Židovi iz Sarajeva. O sudbini deportiranih neko se vrijeme nije znalo ništa, čak ni kamo su odvedeni. Velika većina deportiranih u Auschwitz vjerojatno je ubijena ubrzo po dolasku u logor – prema iskazima onih koji dovedeni u Auschwitz 1943. i potom preživjeli, iz prve je skupine bila tek nekolicina preživjelih (npr. Arnold Kohn, Dragutin Gasner, Isidor Perlstein, uglavnom iz zadnjeg transporta koji je u Auschwitz stigao 30. kolovoza 1942.). Deportacije manjih skupina Židova u Jasenovac nastavile su se i nakon ljeta 1942. godine.

Deportacije u kolovozu 1942. odvijale su se javno, naočigled građana. U Zagrebu i Osijeku Židovi su do kolodvoza otpremani danju. Izvještaji ukazuju da su mnogi građani negodovali dok je kolona prolazila gradskim ulicama te su doturali ljudima hranu i vodu, ali to nije zaustavilo deportacije. Prema jednom njemačkom izvještaju iz ožujka 1943., iz NDH je tijekom kolovoza 1942. u nacističke logore u okupiranoj Poljskoj deportirano ukupno 4 927 Židova. Mali broj Židova, osobito zagrebačkih, ipak je bio pošteđen deportacija, bilo zbog veza, intervencija i prisutnosti predstavnika drugih međunarodnih organizacija. Neki su izbjegli deportacije sklanjajući se u zagrebačke bolnice, dok su neutvrđeni broj mlade djece sakrile i čuvale obitelji prijatelja i susjeda. Dio djece sklonjen je u dječje domove pod ingerencijom Katoličke crkve ili u neke od židovskih staračkih domova. U veljači 1943. jedanaestero djece upućeno je u Palestinu, no pokušaj da se organizira novi transport nije uspio. Deportacije u kolovozu 1942. ugasile su rad gotovo svih židovskih općina, dok se rad zagrebačke Židovske općine sveo na slanje obavijesti rodbini i prijateljima o sudbini zatočenih, slanje pomoći logorašima te organiziranje pučke kuhinje.

Većinu preživjelih zahvatio je posljednji val masovnih deportacija u svibnju 1943. godine. Njih su Nijemci počeli

planirati već početkom 1943. Njemačke su službe procijenile da je velik broj Židova bio pošteđen uhićenja i deportacija zahvaljujući osobnim i rodbinskim vezama, korupciji te zauzimanju Katoličke crkve za Židove u mješovitim brakovima, njihovu djecu i neke pojedince. Svoje su planove Nijemci usklađivali s ustaškim vlastima preko tadašnjeg njemačkog poslanika u NDH Siegfrieda Kaschea. Bilo je dogovoreno da se neće deportirati „počasni arijevcu“, ljudi u mješovitim brakovima i njihovi potomci, no na kraju su osobe iz sve tri kategorije bile u značajnom broju obuhvaćene deportacijama.

Prvih dana ožujka Zagrebom su se proširile vijesti da se spremaju nove deportacije. Intervencija za spas malobrojnih preostalih Židova bilo je više nego ikada – intervenirali su pojedinci, predstavnici Vatikana, a nadbiskup Stepinac pisao je protestna pisma Paveliću tražeći zaštitu katolika židovskog porijekla. Stepinac je, pod utjecajem informacija koje je dobivao o stanju u logorima i zemlji općenito, tijekom 1942. i 1943. postajao sve kritičniji prema ustaškim vlastima. Izravno je osudio i Jasenovac, no tek nakon što su ustaše u veljači 1943. tamo ubili skupinu slovenskih katoličkih svećenika. No, sve te intervencije nisu donijele značajnijih rezultata.

Posljednji veliki val uhićenja i deportacija pokrenut je u Zagrebu i

drugim mjestima 4. svibnja 1943. godine. Ljude se odvodilo po preciznim popisima, najčešće noću. Gestapo se još izravnije angažirao u deportacijama Židova, a akcijom je rukovodio predstavnik Eichmannova ureda. Uhićenja su provodili i pripadnici njemačke narodne skupine u Zagrebu i drugim gradovima (npr. Našicama). Oko 1 700 Židova uhićeno je u Zagrebu te još oko 300 u drugim mjestima. Nakon kratkotrajnog zatočenja predani su Nijemcima i odmah transportirani u Auschwitz. Među uhićenima bili su i predsjednik zagrebačke Židovske općine Hugo Kon s obitelji, nadrabrin Miroslav Šalom Freiburger sa suprugom, općinski službenici te mnogi koji su se sklonili u bolnicama. Uhićeni su i štitenici židovskih staračkih domova, a preostao je jedino najveći starački dom u Stenjevcu za koji

U

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ZAPOVJEDNIČTVO
USTAŠKE NADZORNE SLUŽBE
Tehnički odsjek
52.394-Z-1942.

Br.

ZAŠTITNO REDARSTVO ZA GRAD ZAGREB I VELIKU ŽUPU PRIGORJE
Židovski odsjek

Z A G R E B

U najkraćem roku dostavite popis tj. adrese svih preostalih Židova u Zagrebu ovome Zapovjedničtvu Tehnički odsjek, Zvonimirova 4.

Predmet smatrati vrlo žurnim!

Za Dom spremni!

Po nalogu Zapovjednika
Nadstojnik Tehničkog odsjeka:
/ I. Masten /
J. Šuster

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA

KAUVALISTVO USTAŠKOG REDARSTVA
ŽIDOVSKI ODSJEK
Broj 532/
2.14. 1943.

ŽURNO! TAJNO

18. kolovoza 2
194

se osobno založio nadbiskup Stepinac. Većina deportiranih stradala je u plinskim komorama Auschwitza.

Nakon deportacija u svibnju 1943. broj preostalih Židova pod ustaškom vlašću znatno se smanjio i uglavnom se svodio na osobe koje su na razne načine bile pod zaštitom. U Zagrebu je ostalo oko 800 Židova i Židovki koji su bili u braku s „arijevcima” te djece iz tih brakova. U ostalim dijelovima NDH koji su bili pod kontrolom ustaša spasilo se još otprilike 150-200 Židova. Dosta židovske djece koja su ostala bez roditelja smješteno je uz pomoć Katoličke crkve u katoličke obitelji, pokršteno i tako spašeno. Zagrebačka Židovska općina održavala je još samo minimalnu djelatnost koja se uglavnom svodila na slanje paketa u logore te davanje informacija o deportiranima.

Pojedinačna uhićenja i odvođenja u logore (ponajviše u Njemačkoj) nastavila su se do kraja rata do kada je uhićeno još stotinjak Židova. Manje grupe slane su u Auschwitz preko Maribora (npr. u listopadu 1943.). Nacističke su službe uporno tragale za preostalim Židovima, dok se interes ustaških vlasti vidljivo smanjio. Ipak, najmasovniji zločin u tom razdoblju počinili su ustaše: u rujnu 1944. skupina ustaša pod vodstvom Ljube Miloša upala je u Psihijatrijsku bolnicu u Vrapču te odvela 106 bolesnika koji su potom ubijeni. Među njima je, sudeći po imenima, bilo 37 Židova.

Nešto je drugačija bila sudbina međimurskih Židova. Budući da je Međimurje anektirala Mađarska, na tamošnje su Židove protegnuti mađarski protužidovski zakoni koji su

doneseni još 1938. godine. No, položaj međimurskih Židova ipak je bio nešto povoljniji – iako su bili izloženi raznim maltretiranjima, zakonski tretman bio je blaži, a sve do 1944. nisu bili podvrgnuti masovnim deportacijama i genocidu. Stanje se dramatično pogoršalo nakon njemačke okupacije Mađarske u ožujku 1944. Većina međimurskih Židova, kao i onih koji su se dotad sklonili u Međimurje ili druge dijelove Mađarske, u travnju 1944. deportirana je u sabirne logore u Mađarskoj, a odatle u logore smrti, ponajviše u Auschwitz, gdje su većinom ubijeni. Sinagoga u Čakovcu porušena je u svibnju 1944. godine.

Dva dana prije povlačenja iz Zagreba, 5. 5. 1945., ustaške su vlasti donijele *Zakonsku odredbu o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost*. Tom su zakonskom odredbom poništene sve druge zakonske odredbe prema kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost kao i svi ostali propisi izdani na temelju tih zakona. No, ta je odredba malo značila za židovske zajednice u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini – dotada je u Holokaustu stradalo 75–80% njihovih članova.

Dio najodgovornijih za genocid nad Židovima, Srbima i Romima – Ante Pavelić, Eugen Dido Kvaternik i Vjekoslav Maks Luburić – pobjegli su na samom kraju rata u inozemstvo i nikada nisu odgovarali za zločine. Nekim ministrima u vladi NDH koji su bili supotpisnici rasnih zakona (npr. Mile Budak, Andrija Artuković) i nekima od zapovjednika logora Jasenovac (Miroslav Filipović-Majstorović, Ante Vrban,

Ljubo Miloš, Dinko Šakić) suđeno je neposredno nakon rata ili desetljećima kasnije.

Zašto se toliko malo Židova spasilo tijekom rata? Prvi i osnovni razlog leži u odlučnosti ustaškog režima da, zajedno s nacistima, provede svoje genocidne namjere i u cijelosti uništi židovske zajednice na području NDH. S druge strane, većina Židova dugo nije vjerovala u najcrnji scenarij uništavanja cijele zajednice. Mjesecima nije bilo informacija što se zapravo zbiva u logorima smrti na Velebitu i Pagu. Tek je manji dio Židova iskoristio legalne propusnice (ili krivotvorine) koje su se dijelile kratko vrijeme nakon plaćanja kontribucija. Malo se ljudi odlučilo na bijeg jer su strahovali od odmazde nad obiteljima ili židovskim taocima. Rodbina uhićenika željela je ostati u blizini kako bi im pomogla, no to je u mnogim slučajevima vodilo stradanju cijele obitelji. Mnogi su vjerovali da se mogu spasiti pokrštaivanjem, što se ubrzo pokazalo neuspješnim jer su antisemitske mjere bile zasnovane na rasnoj, a ne na vjerskoj pripadnosti. Na kraju, jedinu realnu mogućnost za spašavanje života pružao je odlazak u partizane ili bijeg u okupirana ili anektirana područja pod talijanskom ili mađarskom vlašću.

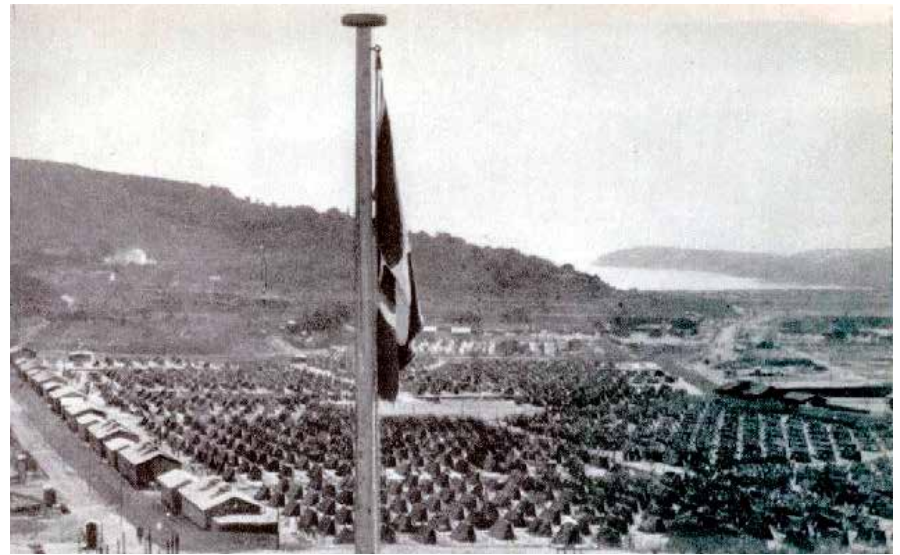
Židovi na području pod talijanskom okupacijom

Kraljevina Italija donijela je rasne zakone 1938., no oni se nisu strogo primjenjivali i bili su uglavnom usmjereni na antisemitsku propagandu. Stoga su Židovi s područja NDH pod ustaškom kontrolom bježali prema Italiji i području pod kontrolom talijanske vojske (ponajviše u zonu II). Ta zona formalno nije bila izvan granica NDH i za nju nije trebala putovnica već samo propusnica, koja se donekle lakše dobivala ili falsificirala, što je u značajnoj mjeri olakšavalo bijeg. Talijanske su ih vlasti isprva vraćale natrag bojeći se velikog broja izbjeglica. Te su deportacije prestale tek nakon što su Talijani krajem ljeta 1941. otkrili što se zbivalo u ustaškim logorima na Pagu i na Velebitu. Otada su talijanske vojne i diplomatske vlasti izbjegavale udovoljiti zahtjevima njemačkih i ustaških predstavnika da im izruče židovske izbjeglice iz NDH. U splitskoj Židovskoj općini sve do početka rujna 1943. djelovao je Emigracijski odbor koji se brinuo za prihvaćanje židovskih izbjeglica, pomagao im i dalje ih upućivao. Pomoć se sastojala od odjeće, hrane, lijekova i privremenog smještaja, a kad su osnovani sabirni logori pomoć je i tamo slana. Sredstva za pomoć sakupljali su većinom splitski Židovi međusobno te uz pomoć nekih međunarodnih organizacija. I dubrovačka židovska zajednica pomagala je židovskim izbjeglicama. U pružanju potpore izbjeglicama iz NDH kao i emigrantima iz Čehoslovačke, Poljske, Austrije i Njemačke sudjelovale su i židovske zajednice u Rijeci, Opatiji i na Sušaku.

U proljeće 1941. Talijani su zauzeli Split. Posebnih progona splitskih Židova nije bilo iako im je život uvelike bio ograničen nizom uredbi. Nisu smjeli posjećivati lokale i kupališta, zabranjen im je upis djece u škole i obavezno su morali prijaviti imovinu. Da nije bilo jedne akcije splitskih fašista, ne bi se moglo ni govoriti o istaknutijim

antisemitskim progonima u Splitu. Grupa *crnokošuljaša*, domaćih fašista, provalila je 12. lipnja 1942. u splitsku sinagogu, fizički napala prisutne, uništila sinagogu i spalila knjige i dokumente na središnjem gradskom trgu. Svakako najteži dani za splitske Židove uslijedili su, nakon kapitulacije Italije i kratkotrajnog oslobođenja Splita, dolaskom Nijemaca. Oni koji se nisu priključili partizanima ili otišli u izbjeglištvo uhićeni su i deportirani. Dio ih je ubijen u Auschwitzu, a ostali u Jasenovcu i zemunskom logoru. Rijetki su se spasili.

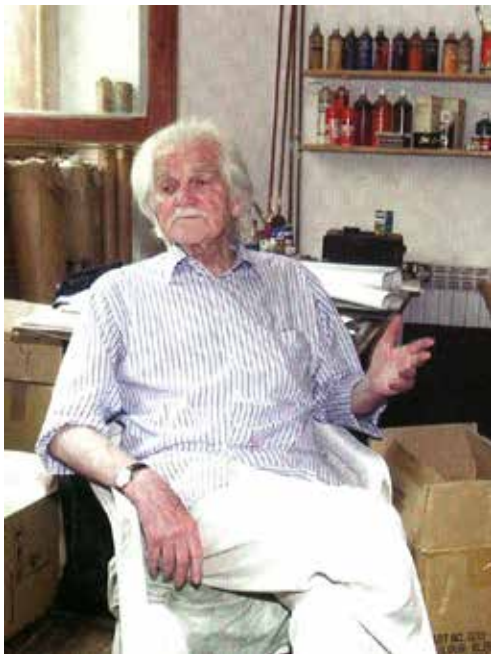
Sabirni logori što su ih Talijani otvarali za Židove u zoni I. i II. u razdoblju od 1941. do 1943. bili su drugačiji od onih koje su uspostavili ustaše u NDH ili Nijemci u drugim zemljama Europe. Cilj talijanskih logora bila je izolacija Židova, a ne njihova likvidacija. Prvi logor na otoku Korčuli osnovan je krajem 1941. za 700 židovskih izbjeglica uglavnom s prostora NDH. Nedugo nakon toga osnovani su sabirni logori u Kraljevici, na Braču i na Hvaru. Židovi su u te logore internirani u studenome 1942. U početku to nisu ni bili logori nego samo okupljališta izbjeglica pod nadzorom talijanske vlasti. Zatočenici su se slobodno mogli smjestiti po kućama ili hotelima i kretati se po mjestu, ali se nisu smjeli udaljavati. U Kraljevici je u sabirnom logoru bilo zatočeno oko 1 250 osoba. Jedino je logor u Kraljevici bio organiziran kao pravi logor s ogradom od bodljikave žice, drvenim barakama i stražarskim osmatračnicama. Dubrovački logor služio je za zatočenje oko 1 700 dubrovačkih Židova, za Židove iz Bosne

Logor u Kamporu na Rabu

i Hercegovine, a dijelom i za izbjeglice iz Srednje Europe koji su bili tamo prije rata. U tim logorima Talijani su uglavnom dozvoljavali zatočenicima da sami organiziraju unutrašnji red i život te da izaberu odbore koji su ih zastupali pred talijanskom vojnom komandom. Iz kraljevičkog, bračkog, hvarskog, korčulanskog i dubrovačkog logora krajem svibnja 1943. zatočenici, njih oko 3 500, dovedeni su u koncentracijski logor Kampor na Rabu koji se nalazio u zoni I. Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. zatočenici su sami razoružali talijansku vojsku i potom osnovali posebnu vojnu jedinicu, *Rapski židovski bataljun*, koja se priključila partizanima. Pred njemačkom opasnošću partizani su evakuirali s Raba gotovo sve zatočenike. Jedan dio evakuiranih logoraša naknadno se priključio partizanima dok su drugi bili raspoređeni po selima pod partizanskom kontrolom u Lici, na Baniji i Kordunu. Na Rabu su ostale 204 osobe koje su Nijemci po dolasku na Rab u ožujku 1944. poslali u Auschwitz i u velikoj većini pobili.

Krajem siječnja 1944. Nijemci su minirali sinagogu u Rijeci i dio Židova iz Rijeke i Istre odveli u Auschwitz. Istu sudbinu je doživjelo i 35 Židova deportiranih iz Novog Vinodolskog. Neki od hrvatskih Židova bili su internirani na Apeninskom poluotoku odakle su deportirani u Auschwitz.

Početak Drugog svjetskog rata Alfred Pal živio je u Vukovaru. Godine 1942. pomoću krivotvorene propusnice sklonio se u Crikvenicu, koja je tada bila u talijanskoj okupacijskoj zoni. Iz Crikvenice je deportiran u logor Kraljevicu, a potom do kapitulacije Italije u logor Kampor na Rabu. Pridružio se Rapskom židovskom bataljunu iz kojeg je povučen u ZAVNOH, gdje je sudjelovao u radu ratne redakcije *Vjesnika* od listopada 1944. do kraja rata. U poslijeratnom periodu veoma uspješno se bavio slikarstvom, karikaturom i grafičkim dizajnom. U intervjuu koji je dao Zakladi Shoah iz Los Angelesa opisuje povratak kući u Vukovar po završetku rata.

„Dakle kad sam ja došao u Vukovar, zapravo sam znao što me čeka. To je bilo strašno jedno razočaranje. Kao prvo – Židova nema. Drugo – dolazim svojoj kući. Ništa više nije tu. Sve je ono... Stoji kuća, ja idem kod susjeda jednoga. Još kako ulazim u njegovo dvorište već vidim da se kod njega nalazi kompletno kupatilo iz kuće u kojoj sam ja bio, jer bio je to jedan patent – jedan bojler kupatila... Odem kod drugog komšije. Taj me lijepo dočeka. Jao gospon Pal, pa kako je lepo da ste vi došli, a šta je sa susjedom. On pita za susjedu! Susjedu su od tuda odveli, a on je to vidio. I nakon toga je u Vukovaru svaka kuća bila otvorena i provedena je dražba. Sve što je bilo u kući stavilo se na dražbu – tko hoće kupiti. I tako je sve razgrabljeno. Tako je nestao perzijaner, nestale su slike. Tu je bila galerija mojih predaka. Tu je bio moj deda i baka sa bakine strane, sa dedove strane pradjed i prabaka. Što je meni najviše žao jer ostao sam bez toga. Ni jedne slike od mog oca, od moje majke, od mog brata. Nigđe ništa. O mojim stvarima da i ne govorim. Imao sam zbirku maraka. Sve je opljačkano. Nemaš kome da se obratiš. Ja tom drugom susjedu kojem sam došao, koji mene ... tako ... hoćete popiti kavu, ja sad mislim da ću nešto doznat što se dogodilo, međutim, najedared iza mojih leđa izbija sat. To je jedan zidni sat koji ima onaj divni zvuk, pa svakih petnaest minuta otkucava. Taj zidni sat je bio iznad, na zidu iznad ležaja đe sam ja spavao. Ja se ne moram ni okrenuti, ja čujem taj ton, taj zvuk. Ja gledam mog komšiju... komšija kako je taj sat došao k tebi? Pa znate ja sam taj sat uzeo kao uspomenu na susjedu, na ovo na ono... Ja mu kažem, dobronamjerno, pa da li bi ste... ja bi to rado uzeo kao jedinu uspomenu, jer u kući nama ništa. A ne, kako bih vam ja to dao. Pa to je uspomena na susjedu, pa ovo pa ono...

Meni je postalo zlo. Jer naprosto ja s njim ne mogu razgovarati. Ja bih sad morao reći ja ga uzimam silom sa zida, da ga metnem pod ruku, da izađem na ulicu van? Ja sam sam sebi smiješan u toj situaciji. Što ću s njim. To je na neki način opoganjeno. Ja njemu sam samo rekao: Znae šta! Krasno! Sviđa mi se. Pa neka vas podsjeća na vašu susjedu svakih petnaest minuta kad izbije. Da su nju odveli i ubili, a vi neka na to mislite... Okrenuo sam se i otišao.”

ALFRED PAL, PREŽIVJELI SVJEDOK HOLOKAUSTA, IZJAVA IZ LIPNJA 1995.

Židovi u partizanima

Sve do rujna 1943. Židovi s područja NDH nisu dolazili u partizane u organiziranim grupama već pojedinačno, uz pomoć različitih veza koje su sami pronalazili. Bili su to Židovi (oko 600) koji su bijegom u partizane spašavali život. Među njima bilo je i politički aktivnih pojedinca koji su imali važne uloge u organiziranju i pokretanju otpora u pojedinim područjima poput Pavla Papa u Dalmaciji, Moše Albaharija u Istri i Hrvatskom primorju i Roberta Domanyja na Kordunu. Od Židova koji su se od početka priključili partizanima kraj rata dočekala je jedva četvrtina. Nakon kapitulacije Italije pa do kraja 1944. došlo je do značajnijeg odlaska Židova u partizane. U jesen 1943. priključilo se partizanima i stotinjak židovskih obitelji iz Dalmacije. Dio njih evakuiran je kasnije zbjegom preko Barija u El Shatt u Egiptu. Približne brojke o židovskim žrtvama utvrđene su odmah po završetku rata prema popisima članstva predratnih židovskih općina uspo-ređenih s poimeničnim popisima preživjelih. U partizanskim jedinicama kraj rata dočekalo je 2 339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a ukupno ih je 804 poginulo. Na partizanskom oslobođenom teritoriju rat je preživjelo i oko 2 000 Židova civila.

„Ratovati sam počeo s hrvatskim partizanima Gorskoga kotara i Hrvatskog primorja, rat sam završio u jedinicama hrvatskih partizana, živeći i krećući se po hrvatskim selima karlovačkog i ozaljskog kraja, Žumberka i Pokuplja. U međuvremenu, dugo sam živio u srpskim selima, sa srpskim partizanima Korduna i Like. Ratovao sam protiv ustaša, četnika, Talijana, potkraj rata i protiv Nijemaca. [...]

Partizansku vojsku upoznao sam u njenom djetinjstvu, kad se kažnjavalo pljačkaše u vlastitim redovima, a zarobljenim neprijateljima držalo govore i velikodušno ih se puštalo kućama. Zimi 1943-44. godine upoznao sam jake dijelove te vojske u kojima je pljačka po nepartizanskim selima postala tolerirani običaj, a ubijanje zarobljenog neprijatelja jedan od vidova podsticane osvete. Imao sam sreću što sam posljednjih 14 ratnih mjeseci proveo u vojnoj jedinici i na njenom području gdje samovoljnog osvetništva uopće nije bilo, a drugi su ispadi bili izuzetak.

Iz rata sam izišao zadovoljan što nas je Muti (majka) u proljeće 1942. sve troje pvela na pravu stranu; što se nismo poput jaganjaca krotko prepustili sudbini, već joj prkosili, makar i skromnim sudjelovanjem u otporu protiv Zla. Ne sumnjajući u osnovne vrijednosti opredjeljenja za narodnooslobodilačku borbu, iz rata sam ponio i neke nejake i sasvim nedomišljene dvojbe o nekim ljudima i primijenjenim metodama.”

SLAVKO GOLDSTEIN, 1941. GODINA KOJA SE VRAĆA, NOVI LIBER, ZAGREB 2007., STR. 418

Uglednoga karlovačkog knjižara Ivu Goldsteina ustaše su odveli i likvidirali odmah na početku rata u ljeto 1941. godine u logoru smrti Jadovno. Njegova supruga Lea, te sinovi Slavko i Danijel spasili su se napustivši Karlovac te se uskoro potom pridružuju partizanskom pokretu. Hrvatska je kultura u Slavku Goldsteinu (1928.-2017.) dobila vrlo važnu ličnost. Bio je istaknuti intelektualac i političar, osnivač prve hrvatske političke stranke na izmaku socijalizma - Hrvatske socijalno-liberalne stranke, novinar i publicist te nakladnik i urednik mnogobrojnih knjiga. Nekoliko ih je i napisao, samostalno ili u suradnji sa sinom Ivom, sveučilišnim profesorom povijesti. Među njegovim se djelima napose ističe knjiga *1941. Godina koja se vraća*, u kojoj je opisao svoja iskustva i sjećanja na početak i tijekom Drugoga svjetskog rata, ali i na život u socijalističkoj Hrvatskoj, sve do propasti Jugoslavije u ratu 1991-95. godine.

Na partizansko-omladinskom sletu u Ribniku u jesen 1944. šesnaestogodišnji Slavko Goldstein je prvi slijeva.

Nakon Holokausta

Drugi svjetski rat, Holokaust i zbivanja u poraću u značajnoj su mjeri izmijenili sliku židovske zajednice u Hrvatskoj, odnosno poslijeratnoj Jugoslaviji. U ustaškim logorima i na ostalim stratištima NDH, od ukupno 38 000 do 39 000 prijeratnih Židova, živote je izgubilo oko 24 000, a više od 7 000 nacisti su uz pomoć ustaša otpremili u smrt u različite nacističke logore. Stradalo je 75–80% židovske zajednice, što znači da je tek svaki peti Židov doživio kraj rata. Oko 9 000 Židova s područja NDH preživjelo je koncentracijske logore, a rijetki i logore smrti ili su se na neki drugi način spasili. Neki su se spasili zahvaljujući ljudima koji su kao nekonformisti izložili vlastiti život i živote svojih obitelji i koji nisu mogli mirne savjesti promatrati stradanja drugih. Takvim pojedincima Država Izrael danas odaje počast dodjelom priznanja Pravednika među narodima. U Hrvatskoj je do sada to priznanje primilo 115 osoba.

Točan broj preživjelih teško je utvrditi jer se neki od njih nisu nikad repatrirali već su u različitim europskim poslijeratnim logorima za raseljene osobe čekali vizu za iseljavanje u neku od država koja je primala židovske izbjeglice. Za preživjele Židove poratno je razdoblje bilo traumatično jer se veliki dio njih morao suočiti s činjenicama da većina članova njihovih obitelji nije preživjela Holokaust te da se nemaju kamo vratiti. Dio preživjelih nije se vratio u prijeratna prebivališta jer su ih ona podsjećala na to da su upravo u tim sredinama bili prokazani, a njihova imovina oduzeta, opljačkana ili porušena.

Odmah po završetku rata obnovljen je rad Saveza veroispovednih opština Jugoslavije kojemu su pristupile i obnovljene židovske općine u Hrvatskoj. Od nekadašnje 41 predratne židovske općine u Hrvatskoj obnovljen je bio rad samo njih

10. Većina hrvatskih Židova, neovisno o prijeratnom prebivalištu, vratila se u Zagreb gdje je podršku našla u židovskoj općini čija djelatnost nije u potpunosti prestala ni tijekom rata. Općina je organizirala prihvrat povratnika iz logora i izbjeglištva, prikupljala je podatke o preživjelim i poginulima, tragala je za udomljenom i skrivenom djecom i u ratu pokrštenim Židovima te se bavila sudbinom uništenih općina. Židovska općina Zagreb 1946. brojila je 2 500 članova od kojih je 500 bilo iz drugih prijeratnih općina s prostora Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Nakon proglašenja Države Izrael 1948. oko 1 250 Židova odselilo se iz Zagreba, tako da je od nekadašnje velike i snažne Židovska općina u Zagrebu 1950. bilo još samo 1 200 članova, tj. 10% od prijeratnog broja. Za razliku od zagrebačke, varaždinska Židovska općina koja je bila jedna od najtjecajnijih i najstarijih u Hrvatskoj, ugašena je po završetku Drugog svjetskog rata. Druge židovske općine, poput dubrovačke ili splitske – koje su obnovljene nakon rata, desetljećima su se suočavale sa stalnim opadanjem članstva i pitanjem povrata oduzete imovine (koje ni do danas nije riješeno). Sličnu sudbinu doživjele su i sinagoge: njih 20 porušeno je u ratu (od 41 prijeratne), a još šest nakon rata zbog oštećenja prouzročenih ratom ili dotrajalošću. One koje nisu uništene dobile su drugu namjenu. Politička i ideološka strujanja poslije rata dovela su do toga da je 1952. promijenjen naziv Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije u Savez jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ). U poslijeratnoj Hrvatskoj nisu obnovljena židovska društva ili su ubrzo ugašena jer je nova vlast smatrala da svaka socijalna ili dobrotvorna djelatnost mora biti u rukama države. Prestale su postojati i posebne aškenaske i sefardske zajednice kao i cionističke organizacije.

Nakon proglašenja Države Izrael (14. 5. 1948.) započela je faza masovnog židovskog odlaska u novoosnovanu državu. Do tada su smjerovi emigracije hrvatskih Židova uglavnom

išli prema zapadnoj Europi, američkom kontinentu i Australiji da bi od 1948. oko polovica onih koji su ostali optirala za odlazak u Izrael. Najviše se hrvatskih Židova, njih 3 806, iselilo u Izrael od 1948. do 1952. godine. Taj se proces naziva *ali-ja*. Oni koji su odlazili u Izrael trebali su dobiti otpusnicu iz jugoslavenskog državljanstva i potpisati izjavu kojom se odriču svoje nepokretne imovine u korist države. Jugoslavenske vlasti vezale su pitanje državljanstva s pravom na imovinu, ne priznajući instituciju dvojnog državljanstva (strani državljani nisu mogli posjedovati imovinu na teritoriju Jugoslavije). Što se tiče pokretnina, točno je bilo određeno što se smije a što ne smije iznositi iz zemlje. Sva kasnija iseljavanja koja su pretežno bila pojedinačna provedena su pod istim uvjetima kao i za prve skupine iseljenika i trajala su do 13. lipnja 1967. kad su prekinuti diplomatski odnosi SFR Jugoslavije i Izraela zbog arapsko–izraelskog rata na Bliskom istoku.

Raspadom Jugoslavije i uspostavom hrvatske države 1991. židovske općine s ovog prostora prestale su biti članice Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i postale su autonomne članice Koordinacije židovskih općina u Republici Hrvatskoj. Danas u Hrvatskoj postoji 10 židovskih općina: Čakovec, Daruvar, Koprivnica, Dubrovnik, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod, Split, Virovitica i Zagreb te Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj. Računa se da danas u Hrvatskoj živi oko 2 000 Židova.

Cvijet,
spomenik žrtvama ustaškog logora u Jasenovcu.

